

Fatima Sikiric

Fsk Dnr

1.6-h67/2014

M. Lorentzen P. Werlinder

Y. Capout-Mena

C-ödelning

Från: Åsa Dahlin
Skickat: den 8 december 2014 17:34
Till: Cecilia Sagren (cecilia@mail.kkh.se); Anna Krus (anna.krus@nyrens.se); info@icomos.se; kansli@arkitekt.se; info@stockholmsbf.se; info@spba.se; conservation@conservation.gu.se; dekan@arch.kth.se; info@nyrens.se; jonas@nivaland.se; stockholm@lansstyrelsen.se; boutvecklingsadministration@hyresgastforeningen.se; Funktion EXPL Exploateringskontoret; Info FSK fastighetskontoret; Funktion MHN Registratur; Funktion TK Trafikkontoret; Funktion SV registratoret; Daniel Carlsson Mård; Charlotte Lundqvist; Lina Glans; Leila Massih; Fredrik Wickbom; Administration SD08 INFO; Administration SD09 registrator; Leila Massih; Administration SD12 sd12registratoret; Info SD10 ostermalm@stockholm.se; Registrator, Bromma stadsdelsförvaltning; Funktion E-POST_EAV; Funktion SD18 REGISTRATOR; Funktion SD23 Hagersten-Liljeholmen officiella postlada; Funktion SD04 Hässelby-vällingby; Håkan Serden; Funktion SD01 REMISS; Funktion SD15 Skarpnäck; Inger Bogne; Funktion SD24 REMISS_24; Funktion Funktionsbrevlåda SD03 STADSDEL; Administration SD21 ALVSJOSTADSELSNAMND; Info Registrator; stockholm@fastighetsagarna.se; desiree.morast@hsb.se; elsie.nilsson@hsb.se; anders.joachimsson@hsb.se; thomas.karlsson@hsb.se; Info IDR Idrott; Sophie Dahlberg; info@jernhusen.se; sven.hedenberg@kff.se; marie.tornqvist@kff.se; tobias.svensson@kff.se; registrator@ksl.se; Support KULTUR kultur; helena.dahl@royalcourt.se; Karin Söderling; Ewa Dahl; registrator@locum.se; Administration SISAB Diariet; Funktion SKONHETSRADET; Jerker Stenbäck; PPDL SHAMN Info; Kjell Karlsson; registrator.lsf@sll.se; registratorSBR@sbr.stockholm.se; Funktion SPAB registrator1; diariet@chamber.se; Info KULTUR info.stadsmuseum; staffan.karlsson@sssb.se; michael.ingre@sssb.se; Info Svenska Bostäder; registrator.tf@sll.se; Terese.HoogWall@sl.se; manne.schmitz@sll.se; mats.enander@vasakronan.se; per.thiberg@vasakronan.se; Funktion UTBF Registrator; stadsbyggnad@solna.se; thulin.ark@gmail.com; kerstin.brunnberg@gmail.com; pofredriksson@live.se; bjorn.gustafs63@gmail.com; for.ostermalm@comhem.se; info@ekoparken.org; ulfloennberg@gmail.com; info@haga-brunnsviken.org; mal@caloma.se; samfundet.st.erik@telia.com; info@stfturist.se; sbk@yimby.se; Funktion Kommunstyrelsen; info@landskapslaget.se
Ämne: 2014-05980 Förenklat samråd om ett tydligare förhållningssätt till kulturmiljövårdens riksintresseområden
Bifogade filer: RIX PM 141208 slutversion.pdf; Förenklat samråd om ett tydligare förhållningssätt till kulturmiljövårdens riksintresseområden 141208 slutversion.pdf

Hej!

Stadsbyggnadskontoret i Stockholms stad önskar synpunkter på promemorian *Att tillgodose kulturvärdena och utveckla staden i områden av riksintresse för kulturmiljö*. Se bilagor. Stadsbyggnadskontoret gör ett brett utskick för att fånga in synpunkter och hoppas få svar från de som anser sig berörda av frågan.

Bakgrund

Stadsbyggnadsnämnden godkände den 10 april 2014 promemorian för samråd. Stadsbyggnadskontoret har arbetat fram promemorian för att bättre svara mot plan- och bygglagens krav på att i översiktsplanen redovisa hur områden av riksintresse för kulturmiljö ska tillgodoses. Stadsbyggnadskontoret menar att ett tydligare förhållningssätt kan bidra till att både effektivisera planprocesserna och lyfta fram kulturvärdenas betydelse i stadsutvecklingen.

Syfte

Syftet med detta förenklade samråd är att få in synpunkter som kan hjälpa till att utveckla dokumentet. Stadsbyggnadskontoret tar därför gärna emot kontorsyttranden från stadens förvaltningar. Promemorian kommer därefter att bearbetas och ingå i processen med en uppdaterad översiktplan enligt plan- och bygglagen.

Svarstid

Svarstiden är den 8 december 2014 till den 6 mars 2015.

Ange diarienumret 2014-05980 vid ert svar. Synpunkter lämnas skriftligt till Stadsbyggnadskontoret, Registrator, Box 8312, 104 20 Stockholm
eller per e-post till: stadsbyggnadskontoret@stockholm.se

Dialogseminarium

Under svarstiden bjuder stadsbyggnadskontoret in till ett dialogseminarium den 3 februari på förmiddagen där innehållet i promemorian presenteras och diskuteras. En särskild inbjudan med program skickas ut i mitten av januari.

Information

För ytterligare information kontakta gärna:

Åsa Dahlin, asa.dahlin@stockholm.se

telefon 08-508 27 298

**Stockholms
stad**

Förenklat samråd om ett tydligare förhållningssätt till kulturmiljövårdens riksintresseområden

Handläggare
Åsa Dahlin
Telefon: 08-508 27 298

Till
Instanser enligt sändlista

Stadsbyggnadskontoret i Stockholms stad önskar synpunkter på en promemoria om ett tydligare förhållningssätt till områden av riksintresse för kulturmiljövården. Stadsbyggnadskontoret gör ett brett utskick för att fånga in synpunkter från de som anser sig berörda av frågan.

Bakgrund

Stadsbyggnadsnämnden godkände den 10 april 2014 denna promemoria för samråd (§ 25 beslutspunkt 3):

Stadsbyggnadsnämnden beslutar att godkänna PM: "Att tillgodose kulturvärden och utveckla stadsmiljön i områden av riksintresse" för samråd inför utarbetandet av ett slutligt förslag till dokument. PM medföljde som bilaga 3 i ärendet om aktualitetsprövning av Promenadstaden Översiktsplan för Stockholm 2010.¹

Stadsbyggnadskontoret har utarbetat denna promemoria för att bättre svara mot plan- och bygglagens krav på att i översiktsplanen redovisa hur områden av riksintresse för kulturmiljö ska tillgodoses. Stadsbyggnadskontoret menar att ett tydligare förhållningssätt kan bidra till att både effektivisera planprocesserna och lyfta fram kulturvärdenas betydelse i stadsutvecklingen.

Syfte

Syftet med det förenklade samrådet är att få in synpunkter som kan hjälpa till att utveckla dokumentet. Stadsbyggnadskontoret tar därför gärna emot kontorsyttranden från stadens förvaltningar.

¹ <http://insynsbk.stockholm.se/Namnd/Startsida/Aktuellt-arende/?JournalNumber=2012-15939&DataSource=3&MeetingId=7911581>

Promemorian kommer därefter att bearbetas och ingå i processen med en uppdaterad översiktplan enligt plan- och bygglagen.

Svarstid

Svarstiden är den 8 december 2014 till den 6 mars 2015.

Ange diarienumret vid ert svar. Synpunkter lämnas skriftligt till Stadsbyggnadskontoret, Registrator, Box 8312, 104 20 Stockholm eller per e-post till: stadsbyggnadskontoret@stockholm.se

Dialogseminarium

Under svarstiden bjuder stadsbyggnadskontoret in till ett dialogseminarium den 3 februari på förmiddagen där innehållet i promemorian presenteras och diskuteras. En särskild inbjudan med program för seminariet skickas ut i mitten av januari.

Kontakt

För ytterligare information kontakta gärna:

Åsa Dahlin, asa.dahlin@stockholm.se

telefon 08-508 27 298

Sändlista

Förvaltningar och bolag samt stadsledningskontoret
Rådet till skydd för Stockholms skönhet

Länsstyrelsen i Stockholms län
Stockholms läns landsting, Tillväxt, miljö och regionplanering, TMR

Intresseorganisationer och branschorganisationer, konsultföretag inom kulturmiljö, arkitektur och landskap, samt akademiska institutioner.

**Stockholms
stad**

STADSBYGGNADSKONTORET

Dnr 2014-05980

Redigerad i november 2014
som underlag för samråd

**PM: Att tillgodose
kulturvärden och
utveckla stadsmiljön
i områden av riksintresse**

Mars 2014

stockholm.se

INNEHÅLL

KULTURMILJÖN SOM RESURS.....	3
INLEDNING	3
RIKSINTRESSESYSTEMET	5
RIKSINTRESSEN FÖR KULTURMILJÖVÅRDEN	6
 OMRÅDEN AV RIKSINTRESSE FÖR KULTURMILJÖVÅRDEN I STOCKHOLM	10
 STOCKHOLMS INNERSTAD MED DJURGÅRDEN.....	12
TEMA 1: DEN ÄLDRE STENSTADEN	15
TEMA 2: TIDIG BEBYGGELSE PÅ MALMARNAS	18
TEMA 3: STOCKHOLM SOM SJÖFARTS-, MILITÄR- OCH INDUSTRISTAD	21
TEMA 4: STOCKHOLM BLIR STORSTAD	24
TEMA 5: 1900-TALET'S BOSTADSOMRÅDEN	28
TEMA 6: DEN OFFENTLIGA OCH DEMOKRATISKA STADEN	31
TEMA 7: DET MODERNA CITY	33
TEMA 8: DET GRÖNA STOCKHOLM	37
TEMA 9: STOCKHOLMSKA SÄRDRAG	39
 TRÄDGÅRDSSTÄDER OCH SMÅHUS	45
GAMLA ENSKEDE	46
PUNGPINAN OCH OLOVSLUND	46
ÅLSTENSGATAN	46
NORRA ÄNGBY	47
SÖDRA ÄNGBY	47
 SKOGSKYRKOGRÅRDEN	50
 LM-STADEN OCH TELEFONFABRIKEN I MIDSOMMARKRANSEN	52
 GRÖNDAL	55
 ÅRSTA CENTRUM.....	57
 VÄLLINGBY OCH RÅCKSTA	59
 KUNSKAPS- OCH PLANERINGSUNDERLAG	62
 REFERENSER	63

Observatorieparken vid Sveavägen. Bild: Stockholms stadsbyggnadskontor (SBK)/Lennart Johansson

Kulturmiljön som resurs

Inledning

Denna promemoria är en bilaga till ett tjänsteutlåtande *Aktualitetsförklaring av Promenadstaden, Översiktsplan för Stockholm*, som presenterades för stadsbyggnadsnämnden i april 2014¹. Syftet är att vidareutveckla översiktsplanens förhållningssätt till områden av riksintresse för kulturmiljövården. Bakgrunden är dels stadens erfarenheter av svårigheter i planering som berör riksintressen och dels länsstyrelsens tidigare granskningskrav. Promemorian tydliggör inriktningen för hur översiktsplanens bilaga om riksintressen för kul-

turmiljövården ska aktualiseras och kompletteras.

Efter beslut av stadsbyggnadsnämnden är avsikten att promemorian kan användas som utgångspunkt för samråd. Därefter utarbetas ett förslag till förhållningssätt som kan godkännas av stadsbyggnadsnämnden och användas fram till antagande av en ny översiktsplan. Stadsbyggnadskontoret bedömer att ett tillfälligt vägledande dokument behövs eftersom Stockholm är inne i en snabb förändringstakt och det finns ett akut behov av en vägledning för att kunna hantera riksintressefrågorna och se kulturmiljön som en resurs för framtiden.

¹ Promemorian skrevs i mars 2014, före stadsbyggnadsnämndens behandling av ärendet (se faktaruta sidan 4). Promemorian har redigerats i november 2014 för att utgöra underlag för samråd. Texten i promemorian har inte ändrats utom språkligt. Den har kompletterats med illustrationer, faktarutor, noter och ny grafisk utformning.

FAKTARUTA

Stadsbyggnadsnämnden godkände den 10 april 2014 föreliggande promemoria för samråd (§ 25 beslutspunkt 3):

Stadsbyggnadsnämnden beslutar att godkänna PM: Att tillgodose kulturvärden och utveckla stadsmiljön i områden av riksintresse för samråd inför utarbetandet av ett slutligt förslag till dokument.

PM medföljde som bilaga 3 i ärendet om aktualitetsprövning av gällande Översiktsplan 2010 Promenadstaden.

Efter beslutet har PM redigerats språkligt i november 2014 samt kompletterats med faktarutor och fotnoter. PM har fått en ny grafisk layout och kompletterats med tydligare kartor och bilder. I övrigt är texten oförändrad.

Riksantikvarieämbetet uttrycker i *Kulturmiljövårdens riksintressen – i allas intresse* (2013) att områdena inte ska ses som stoppområden eller reservat. Däremot är statens anspråk på riksintresse för kulturmiljövården, en tydlig signal om att det inom dessa områden finns höga kulturhistoriska värden som ska beaktas som en viktig resurs för utvecklingen både lokalt, regionalt och nationellt.

I *Arkitektur Stockholm – en strategi för stadens gestaltning* uttrycks att all stadsutveckling ska formas med utgångspunkt i Stockholms identitet och kulturhistoria. Målsättningen är att öka stadens upplevelsevärden på ett sätt som stämmer överens med internationella överenskommelser om kulturarv, arkitektur och urbana landskap. Med utgångspunkt från Arkitektur Stockholm utvecklar staden också vägledande underdokument om t.ex. balkonger, vindsinredningar, påbyggnader och bottenvåningar. En revidering av Stockholms byggnadsordning pågår och förväntas antas 2015.

Ett vägledande dokument

I Stockholms Översiktsplan 2010 *Promenadstaden* uttrycks att staden i planeringen ska bevara och utveckla de kulturhistoriska värdena och tillgodose riksintressen för kulturmiljövården genom ett utvecklat samarbete mellan stadens förvaltningar och med de statliga myndigheterna. De särskilt värdefulla byggnaderna och miljöerna ska prioriteras. Länsstyrelsen har trots detta i sitt granskningsyttrande till översiktsplanen angett att det kvarstår otydligheter kring byggnadsordningens och andra kulturhistoriska underlagsställning i den framtida planeringen. För att bättre kunna hantera konflikter mellan kulturhistoriska värden och andra intressen har länsstyrelsen därför hävdade att stadens förhållningssätt till de kulturhistoriska värdena bör vidareutvecklas och lämpligen antas som ett tematiskt tillägg till översiktsplanen.

Stadsbyggnadskontoret har också kunnat konstatera att detaljplaner som berör riksintressen ofta blir besvärliga, försenade och onödigt resurskrävande. Problemen har särskilt gällt innerstaden och Vällingby - Råcksta, men genom beslutet om att 140 000 nya bostäder ska byggas fram till 2030 kommer även fler av riksintresseområdena att beröras. Stockholms stad delar uppfattningen som

Glashus Ett i Hammarby Sjöstad.

Bild: SBK/Lennart Johansson

Kulturhistoriska värden i en växande stad

Stockholms kulturvärden är en av grunderna till stadens attraktivitet. De avläsbara historiska årsringarna framhäver stadens unika natur- och kulturlandskap. Samtidigt är Stockholm en snabbt expanderande stad där nya förutsättningar medför behov av ständiga förändringar. Ny bebyggelse infogas successivt i det historiska urbana landskapet vilket innebär intressanta och svåra avvägningar mellan olika intressen och ställningstaganden om arkitektonisk gestaltning.

Stockholm har även tidigare upplevt perioder av dramatisk omvandling och omfattande rivningar. En stor del av den historiska stadskärnan i Klarakvarteren utplånades under 1960- och 70-talen, vilket väckte både sorg och protester. Å andra sidan är den bebyggelse som istället uppfördes på platsen nu en av Stockholms stadsmuseum högt klassad modernistisk kulturmiljö. Sergels torg och Hötorgscity anses vara ett sammanhållet modernt stadscentrum, unikt i Sverige, och med få motsvarigheter internationellt. I en växande stad uppstår hela tiden avvägningar och förhandlingar om de värden som förloras och de som tillskapas samt mellan enskilda och allmänna intressen

Riksintressesystemet

Riksintressen definieras enligt 3 och 4 kap. miljöbalken (1998:808) och utgör en delmängd av de allmänna intressena. Miljöbalken och plan- och bygglagen (2010:900), PBL, har en sammankopplad lagstiftning i detta avseende. Riksintresseområden är av nationell betydelse för bevarande eller nyttjande och beslutas av riksdagen eller utses av olika sektorsansvariga statliga myndigheter. Syftet med riksintressena är att främja en god hushållning av mark- och vattenområden ur en ekologisk, social och samhällsekonomisk synpunkt.

Hanteringen av riksintressen kan beskrivas som ett växelspel mellan stat och kommun. Staten beslutar och formulerar *anspråk* på vad som ska betraktas som riksintressen. Kommunen visar i sin översiktsplan hur värdena i riksintresseområdena ska hanteras. Länsstyrelsen tillhandahåller kunskapsunderlag till kommunens planering och är tillsynsmyndighet bl.a. genom att granska översiktsplanen. Kommunen och länsstyrelsen kan i översiktsplanearbetet komma överens om områdenas fysiska avgränsning och precisera värdena i riksintresset. Det är möjligt för länsstyrelsen att, i samråd med kommunerna, föreslå förändringar till de centrala sektorsmyndigheterna om att ta bort eller lägga till områden av riksintresse eller att ändra i beskrivningen.

FAKTARUTA

Lämplighetsbedömning

Enligt plan- och bygglagen 2 kap. 2 § ska planläggning och lovgivning syfta till att mark- och vattenområden används för de ändamål som områdena är mest lämpade för med hänsyn till beskaffenhet, läge och behov. Bestämmelserna om riksintressen i 3 och 4 kap. miljöbalken ska tillämpas.

Riksanspråk

Miljöbalken 3 kap. innehåller grundläggande bestämmelser om hushållning med mark- och vattenområden. I 3 kap. 6 § anges att områden som är av riksintresse för naturvärden, kulturmiljövärden eller friluftslivet ska skyddas mot åtgärder som kan påtagligt skada natur- eller kulturmiljön. Naturvårdsverket och Riksantikvarieämbetet har fått regeringens förtroende att utse vilka områden som omfattas av sådana riksanspråk.

Geografiska riksintresseområden

Miljöbalken 4 kap. innehåller bestämmelser för särskilt angivna geografiska områden, som riksdagen beslutat är av riksintresse med hänsyn till de natur- och kulturvärden som finns i områdena.

Överprövning

Enligt 11 kap. 10 § i plan- och bygglagen ska länsstyrelsen överpröva kommunens beslut att anta en detaljplan om beslutet kan antas innebära att ett riksintresse inte tillgodoses.

Den juridiska betydelsen i planeringen

Begreppet riksintresse fick sin juridiska innebörd när plan- och bygglagen och dåvarande naturresurslagen infördes 1987. En långtgående decentralisering av makten över planeringen innebar att kommunerna fick rätt att anta detaljplaner så att de vann laga kraft. Tidigare hade alla planbeslut måst fastställas av länsstyrelsen innan de blev giltiga. Staten behöll dock rätten att överpröva kommunens beslut i vissa fall, bland annat om ett kommu-

nalt beslut påtagligt skadar värdena i ett riksintresse.

Att tillgodose ett riksintresse kan innebära att olika riksintressen måste vägas mot varandra i översiktsplanen. Ett riksintresse kan bara vägas mot andra riksintressen, inte mot intressen som kommunen bedömer som viktiga i allmänhet. Ett ställningstagande som kan bli aktuellt i utarbetandet av planförslaget är om anspråken kan innebära *påtaglig skada* på ett riksintresses värden. Det finns även möjlighet för kommunen att i översiktsplanen ta ställning till om redovisade områden av riksintressen ska säkerställas genom rättsverkande planer eller beslut enligt PBL

Aktuella utredningar

Kritik av riksintressesystemet har förts fram de senaste åren. Sveriges Kommuner och Lands-ting (SKL) har rentav hävdat att processen att utse och beskriva riksintressen har havererat (*Hantering av riksintressen 2011*). Svårigheterna med systemet är väl kända också på central nivå. Boverket har ett övergripande nationellt ansvar för riksintressesystemet och uppsiktsansvar över hushållningen med mark- och vattenområden. Boverket har i olika utredningar (2009, 2012) konstaterat problem med systemets juridiska status och tillämpning. Det gäller t.ex. avsaknaden av insikt hos myndigheterna om att riksintressebedömningar endast är *anspråk*, dvs. att vid varje rättsverkande prövning måste den prövande myndigheten ta ställning till om berörda områden ska anses vara av riksintresse.

Statens hantering av riksintressena försvårar för kommunerna att planera nya bostäder, menade Riksrevisionen i en utredning 2013. Kommunerna får inte tillräckligt stöd från länsstyrelserna som i sin tur inte får stöd från Boverket. En bidragande orsak är att riksintressesystemet inte är anpassat till en situation med bostadsbrist, enligt Riksrevisionen. Länsstyrelsernas bedömningar av vad som är påtaglig skada är dessutom ofta oförutsägbara och gör att kommuner och exploatörer inte vågar starta en planprocess. Kommunernas översiktsplaner ger inte heller tillräcklig vägledning för riksintressebedömningar. Riksrevisionen anser dessutom att systemet tenderar att växa eftersom nya samhällsfrågor genererar nya riksintressen. Att det i nuläget saknas krav på kontinuitet i översynen av de

centrala myndigheternas kunskapsunderlag kritiserar också.

I december 2013 tillsatte regeringen en utredning om riksintressesystemet. En särskild utredare ska göra en översyn av 3 kap. miljöbalken och relevanta delar av 4 kap. miljöbalken. Utredaren ska särskilt behandla frågan om hur riksintressesystemet kan utvecklas för att i större utsträckning ta hänsyn till bostadsförsörjningsbehovet. Ett delbetänkande ska lämnas 15 augusti 2014 och ett slutbetänkande 1 december 2015.

Oavsett vad som händer med riksintressesystemet kommer de kulturhistoriska värdena att bestå. Stockholms stads ambition är därför att hitta former för att ta tillvara och utveckla kulturvärdena som en resurs för framtidens stadsmiljö samtidigt som målen för bostadsbyggandet ska uppnås.

FAKTARUTA

Riksintresseutredningen lämnade en delrapport i augusti 2014: Bostadsförsörjning och riksintressen, SOU 2014:59. I delrapporten har utredningen tagit ställning till att bostadsförsörjning inte bör utses som ett nytt riksintresse. Utredningens bedömning är att ett genomförande av de kommande förslagen i utredningens slutbetänkande bör kunna undanröja många av de hinder som har obeserverats.

Riksintressen för kulturmiljövården

Riksantikvarieämbetet är central myndighet för att utse riksintressen för kulturmiljövården. Totalt i hela landet finns omkring 1650 områden. De utgörs av såväl stadskärnor, odlingslandskap, industrilandskap och bostadsområden som fornlämningsmiljöer. Sammantaget ska urvalet spegla aspekter av hela samhällets historia såsom näringsliv och förvaltning, kommunikationer och resursutnyttjande, sociala och kulturella villkor, samhälleliga och estetiska ideal. Miljöerna visar

hur människan genom historien använt och präglat landskap och platser, menar Riksantikvarieämbetet. Urvalet kan revideras utifrån ny kunskap och förändringar i synsätt på vad som bedöms vara av kulturhistoriskt värde. Ibland kan de riksintressebeskrivningar som hör ihop med varje utpekad miljö behöva moderniseras och ses över vad gäller språkbruk och begrepp.

En riksintressant kulturmiljö är, enligt Riksantikvarieämbetet, ett område där landskapet är så präglad av sin historia att kulturmiljön utgör en av platsens stora tillgångar. I dessa miljöer ska de kulturhistoriska värdena väga särskilt tungt vid en avvägning mellan olika intressen. Kulturmiljön ska vara en inspiration vid förändringar. De riksintressanta kulturmiljöerna är inga reservat men det krävs ett lösningsorienterat förhållningssätt där platsens värden och potential tillvaratas.

Allmänna råd om påtaglig skada

Riksintressen ska enligt miljöbalken skyddas mot åtgärder som kan medföra *påtaglig skada*. Vid förslag till förändringsåtgärder prövas om *påtaglig skada* kan förväntas uppstå. Det är egentligen bara i prövningssituationerna som riksintresset verkligen aktualiseras. I praktiken, menar dock Boverket (*Riksintressen – nationella värden och möjligheter*, Boverket 2013), att bedömningar om påtaglig skada är mycket sällsynta. Istället görs *samlade* bedömningar och avvägningar mellan olika intressen. Det kan, enligt Boverket, ge bieffekten att riksintressena inte beaktas tillräckligt, men också att det ibland ställs längre gående krav på hänsyn till riksintresseområden än vad aktuella bestämmelser avser.

Enligt de allmänna råd som Naturvårdsverket och Riksantikvarieämbetet har tagit fram (NFS 2005:17) kan *påtaglig skada* på natur- eller kulturmiljön uppstå om en åtgärd mer än obetydligt kan skada något eller några av de värden som utgör grunden för riksintresset. En negativ inverkan som är irreversibel med avseende på något värde som utgör grunden för riksintresset bör som regel anses utgöra påtaglig skada på natur- eller kulturmiljön. Vid bedömningen av påtaglig skada analyseras hur mycket, på vilka sätt och för hur lång tid åtgärden kan inverka negativt på riksintressets värden. Hänsyn bör tas till att områden är olika känsliga för påverkan. Även tidigare

ingrepp och/eller skador på kulturmiljön ska beaktas. Ett ingrepp som endast berör en liten del av ett riksintresseområde kan ha en sådan grad av negativ inverkan på värdena att påtaglig skada uppstår. Det gäller även åtgärder utanför ett riksintresseområde som kan påverka värdena i området så att en påtaglig skada uppstår.

Nya vägledningar från centrala myndigheter

Riksantikvarieämbetet har tagit fram ett förslag till en vägledning för att hantera områden av riksintresse för kulturmiljövården. Stockholms stad har haft förslaget på remiss under våren 2014. Stadsbyggnadskontoret, trafikverket och miljöförvaltningen har yttrat sig gemensamt. Kontoren menar att vägledningen bör svara bättre mot kritiken om att hanteringen av riksintressen för kulturmiljövården ofta skapar osäkerheter i den kommunala planeringen. Vägledningen bör tydligare utgå från hur kulturmiljön kan tas till vara och utvecklas som en resurs i planeringen, istället för att fokusera på vad som kan tillåtas för att inte medföra "påtaglig skada". Möjligheterna att tillgodose riksintressen och samtidigt främja bostadsbyggandet behöver lyftas fram och hanteringen av riksintressen i städer och andra miljöer där förändringstrycket är starkt bör klarläggas.

Boverket och Riksantikvarieämbetet har 2014 lanserat temat *kulturvärden* på webbplatsen PBL Kunskapsbanken. Myndigheterna menar att bebyggelsens och landskapets kulturvärden kan bedömas ur tre kompletterande perspektiv: kulturhistoriskt, estetiskt och socialt. Dessa perspektiv kan, var för sig eller tillsammans, motivera olika åtgärder för att tillvarata kulturvärdena i den kommunala planeringen. Bedömningar av vad som är värdefullt kan också i olika grad förändras över tid, genom

FAKTARUTA

Boverket och Riksantikvarieämbetet har tagit fram en gemensam webbaserad vägledning för hur kulturvärden hanteras med stöd av plan- och bygglagen och annan lagstiftning. Vägledningen finns på Boverkets webbplats *PBL kunskapsbanken*.

framväxten av nya kunskaper och synsätt. Kulturvärden kan på så sätt bevaras, omskapas, utvecklas och nybildas i takt med samhällets utveckling och förändring.

Stockholms stadsbyggnadskontor delar de centrala myndigheternas syn på att kulturvärdena inte är statiska, utan dynamiska. Det aktiva kulturmiljöarbetet är därför nödvändigt att stärka i en tid då staden kraftigt expanderar, oavsett riksintressesystemets vara eller inte vara. Kulturmiljöarbetet berör allmänna intressen och den gemensamma stadsmiljön och är därför en viktig fråga för medborgarna i staden. Experternas kulturhistoriska kunskaper måste vävas ihop med ett tydligt medborgarperspektiv på social, ekonomisk och ekologisk hållbarhet.

Det formella skyddet av kulturhistoriska värden

Att ett område är utpekad som riksintresse för kulturmiljövården är i sig inget starkt formellt skydd. Plan- och bygglagen, PBL, är det främsta instrumentet för att ta tillvara och utveckla kulturvärdena i den kommunala planeringen. I PBL finns ett allmänt gällande krav på *varsamhet* som innebär att förändringar av byggnader och miljöer ska utföras varsamt så att befintliga karaktärsdrag respekteras. I PBL finns också ett förvanskingsförbud för byggnader eller bebyggelsemiljöer som är särskilt kulturhistoriskt värdefulla. Kommunen kan förtydliga varsamhetskrav och förvanskingsförbud i detaljplanebestämmelser.

När det gäller byggnadsminnen och fornlämnningar finns en parallell lagstiftning i och med kulturmiljölagen, KML (1988:950). Speciellt inom riksintresset Stockholms innerstad med Djurgården finns ett antal byggnadsminnen och kyrkor där länsstyrelsen är tillsynsmyndighet. Det finns också ett stort antal statligt ägda byggnadsminnen som skyddas enligt förordningen om statliga byggnadsminnen (1988:1229) där Riksantikvarieämbetet är tillsynsmyndighet. Alla ingrepp som berör fornlämnningar kräver tillstånd från Länsstyrelsen i Stockholm.

Erfarenheter i plan- och byggprocessen

Av de elva områdena av riksintresse i Stockholm är det främst *Stockholms innerstad med*

Djurgården och Vällingby - Råcksta som hittills har varit svåra att hantera. Där måste riksintressena oftare än på andra håll vägas mot andra intressen. I och med den stora utbyggnaden av nya Telefonplan berörs också riksintresseområdet *LM-staden och Telefonfabriken i Midsommarkransen*. Även andra riksintresseområden kommer att beröras framöver.

I och med att staden växer kraftig uppstår knäckfrågor att hantera när det gäller de kulturhistoriska värdena i riksintresseområdena. Det gäller i stora stadsutvecklingsområden men också i enstaka detaljplaneprojekt. Det gäller bland annat hur höga hus och påbyggnader påverkar det historiska stadslandskapets silhuett och utblickar. Det gäller även hur rivningar påverkar mångfalden av uttryck i staden, de så kallade årsringarna och den historiska läsbarheten. Det kan också gälla nya tillägg i känsliga miljöer t.ex. i värdekärnorna i riksintresset Stockholms innerstad eller att bebyggelse nu prövas på helt nya platser i staden. Det kan också gälla omvandlingar av industrimiljöer, hur en ökad användning av kajer och stränder gestaltas arkitektoniskt eller att nya byggnader blir synliga från stadens centrala vattenrum.

De här knäckfrågorna återkommer i dialogen med länsstyrelsen och kan utläsas ur yttrandena i samband med olika detaljplaneärenden. Det är sällan länsstyrelsen upphäver en plan för påtaglig skada på riksintresset, men risken för att det skulle kunna ske har inneburit en olycklig stigmatisering av frågan om riksintresse kulturmiljö bland olika aktörer. Det märks såväl i kontakter med byggherrar, konsulter och fastighetsägare som i debatten i media. Stadsbyggnadskontoret har uppmärksammat att riksintesseprocessen medfört tre allvarliga problem som behöver lösas.

- **Oföretsägbarhet.** Fastighetsägare och andra aktörer i staden uttrycker att osäkerheten om vad riksintresset innebär i planprojekt utgör en risk för förgävesarbete och omtag. Dessa aktörer har menat att det inte är rimligt att tolkningen av vad miljöbalkens bestämmelse innebär hänskjuts till sena beslutsleden i enskilda ärenden.
- **Tids- och resurskrävande.** För att bevara och utveckla de kulturhistoriska värdena ställer länsstyrelsen och kommunen särskilda krav på planprocessen i områden av riksintresse för kulturmiljö. Stadsbygg-

nadskontoret menar dock att utredningar om konsekvenser för kulturhistoriska värden kan bli onödigt omfattande eftersom det saknas tydlighet från länsstyrelsen om vilka åtgärder som kan utgöra påtaglig skada.

- **Arkitektoniska kompromisslösningar.** Osäkerheten i hanteringen av planprojekt i tidiga skeden inom riksintresseområden kan leda till att gestaltningen av nya tilllägg av bebyggelse i staden genomgår många varv av omarbetningar på otydliga grunder. Det kan i sin tur resultera i dåliga arkitektoniska kompromisslösningar. Det kan också innebära att projekt släpps fram som på sikt kommer att leda till ackumulerad skada, men som i enskilt fall inte innebär påtaglig skada.

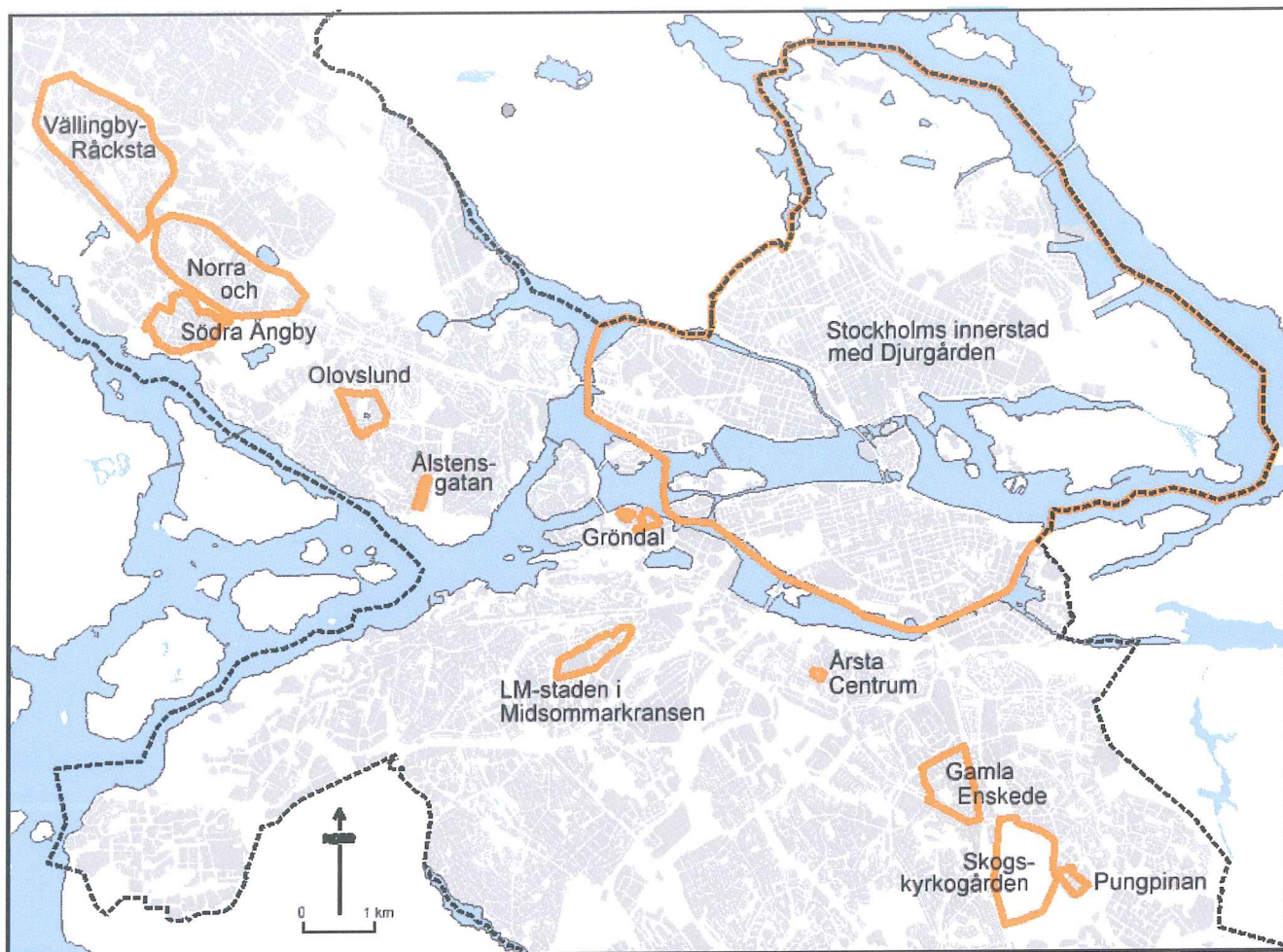
En rad åtgärder måste vidtas för att kommat tillrätta med problemen. De kulturhistoriska värdena ska vara en utgångspunkt som ny arkitektur kan samspela med. Det innebär att ett lösningsorienterat förhållningssätt bör etableras redan tidigt i planeringsprocessen så att kulturvärden inte uppfattas som hinder. För att det ska kunna ske behövs platsspecifika analyser och samverkan mellan olika aktörer och kompetenser i förändringsarbetet.

Nya perspektiv på kulturmiljön

Att hantera urbanisering och kulturhistoriska värden är en utmaning också i ett globalt perspektiv. År 2011 gav därför Unesco ut en rekommendation som beskriver ett förhållningssätt till historiska urbana landskap. Betydelsen av människors upplevelser av platsers identitet och sammanhang har getts större betydelse de senaste decennierna. Det sker, i enlighet med vad Unesco uttrycker, en fortlöpande förändring från en fokusering på arkitektoniska minnesmärken till ett bredare erkännande av betydelsen av de sociala, kulturella och ekonomiska aspekterna av omsorgen om stadsmiljöns värden (*Rekommendation om det historiska landskapet*, Unesco 2011).

Nybyggd stadsmiljö vid Telefonplan. Bild: SBK/Lennart Johansson

Elva områden av riksintresse för kulturmiljövården i Stockholm

Områden av riksintresse för kulturmiljövården i Stockholm

I Stockholms kommun finns elva områden som har bedömts ha så stora kulturhistoriska värden att de pekats ut som områden av riksintresse för kulturmiljövården enligt miljöbalken kap 3.

Anspråken på riksintresseområden har redovisats genom beslut av Riksantikvarieämbetet 1987. Beslutet kompletterades 1997 med nya motiveringar och beskrivningar för varje område.

Rikintressesanspråk enligt 3 kap. miljöbalken²

Elva områden i Stockholms kommun är utpekade av Riksantikvarieämbetet som riksintresse för kulturmiljövården enligt 3 kap. MB (beteckningarna inom parentes hänförs till Riksantikvarieämbetets beslut):

INNERSTADSMILJÖ

- Stockholms innerstad med Djurgården (AB 115)

TÄTA STADSMILJÖER

- LM-staden och Telefonfabriken i Mid-sommarkransen (AB 114)
- Årsta centrum (AB 113)
- Gröndal (AB 116)
- Vällingby och Räcksta (AB 120)

SMÅHUSOMRÅDEN

- Gamla Enskede (AB 112)
- Pungpinan i Skarpnäck (AB 110)
- Ålstensgatan (AB 117)
- Olovslund (AB 118)
- Norra och Södra Ängby (AB 119)

BEGRAVNINGSPLATS

- Skogskyrkogården (AB 111)

Geografiska riksintresseområden enligt 4 kap. miljöbalken

NATIONALSTADSPARK

- Området Ulriksdal-Haga-Brunnsviken-Djurgården

Området som omfattar delar av Stockholm, Solna och Lidingö har pekats ut som nationalstadspark av riksdagen på grund av sina särskilda natur- och kulturvärden. En nationalstadspark omfattas av särskilt skydd:

Inom en nationalstadspark får ny bebyggelse och nya anläggningar komma till stånd och andra åtgärder vidtas endast om det kan ske utan intrång i parklandskap eller naturmiljö och utan att det historiska landskapets natur- och kulturvärden i övrigt skadas. (4 kap. 7§ första stycket MB)

ANDRA OMRÅDEN AV SÄRSKILD BETYDELSE

- Kustområdena och skärgårdarna i Södermanland och Uppland från Oxelösund till Herräng och Singö
- Mälaren med öar och strandområden

Områdena har beslutats vara geografiska riksintresseområden av riksdagen, bland annat med hänsyn till det rörliga friluftslivet. Enligt 4 kap. 1 § MB ska bestämmelserna för dessa områden inte utgöra något hinder för utvecklingen av befintliga tätorter eller av det lokala näringslivet.

² De elva områdena av riksintresse för kulturmiljövården beskrivs i följande avsnitt med utgångspunkt från Översiktsplan 2010 Promenadstaden, Bilaga 1.

Hornsgatan på Södermalm. Bild: SBK/Lennart Johansson

Stockholms innerstad med Djurgården

Stockholms innerstad med Djurgården är landets befolkningsmässigt största område som är utpekad som riksintresse för kulturmiljövården med stöd av 3 kap. miljöbalken. Området omfattar 43 km² med omkring 300.000 mantalsskrivna invånare och omkring 330.000 arbetsplatser.

Länsstyrelsen har i samverkan med Stockholms stadsmuseum tagit fram ett kunskapsunderlag, *Alla tiders Stockholm*, som redovisar en tematisk beskrivning av innerstadens omfattande och sammansatta kulturvården. Boken ges ut våren 2014³. Stadsbyggnadskontorets redovisning utgår från detta kunskapsunderlag och följer samma tematiska indelning för Stockholms innerstad med Djurgården.

Geografisk avgränsning

Avgränsningen av riksintresseområdet skiljer sig från den administrativa indelningen av Stockholms innerstad, genom att Essingeöarna, Fjäderholmarna och Hammarby sjöstad inte ingår i riksintresseområdet. Avgränsningen framgår av figur.

Områdets avgränsning gjordes i samband med Riksantikvarieämbetets beslut 1987. Då fanns ett behov att ta in områden även utanför den historiska stadskärnan. Det gällde i huvudsak de ur kulturhistorisk synpunkt enastående värdefulla områdena på Södra och Norra Djurgården samt området vid Brunnsviken. 1994 fattades ett riksdagsbeslut att också utse området till landets första nationalstadspark.

³ Boken *Alla tiders Stockholm* har publicerats i november 2014.

Skyddet för en nationalstadspark regleras av 4 kap 7 § miljöbalken och avser att långsiktigt skydda helheten i ett historiskt landskap både med avseende på natur- och kulturvärden. Skyddet gäller både natur- och parklandskap och mer exploaterade delar.

Staden antog 2009 en fördjupad översiktsplan för Kungliga Nationalstadsparken med vägledning för markanvändning och bebyggelseutveckling.

Stadsbyggnadskontoret menar att det innebär en onödig otydlighet att området regleras som riksintresse i två olika avseenden med utgångspunkt från olika kapitel i miljöbalken. Med hänsyn till tillkomsten av lagstiftningen om nationalstadsparken vill staden därför väcka frågan om det nu finns skäl att se över avgränsningen av riksintresset Stockholms innerstad med Djurgården och undanta de delar som ligger utanför den historiska delen av innerstadens täta stadsmiljö.

Motstående intressen

Konflikter mellan olika intressen kommer kontinuerligt att uppstå inom Stockholms innerstad. Det kräver i sin tur ett medvetet förhållningssätt och bra metoder för analyser, dialoger och konsekvensbedömningar så att de antikvariska perspektiven kan ses som en resurs och inspiration i gestaltningen av stadens rum och byggnader. Det är en utmaning och balansgång att hitta lösningar som präglas av varsamhet och kreativa lösningar. Stockholms stad menar att hänsynen till natur- och kulturvärdena ska leda till arkitektonisk pregnans och historisk läsbarhet. Ny arkitektur i Stockholms innerstad ska hålla mycket hög kvalitet, både när det gäller gestaltningen av enskilda byggnader och offentliga rum.

Översiktsplanens inriktning är att den centrala staden kommer att förändras och utvecklas. Centrala Stockholm har en särställning i regionen och fungerar på flera sätt som tillväxtmotor för hela landet. I den centrala staden ingår Stockholms innerstad med en stark egen identitet som skiljer den från andra storstäder. Det är en attraktiv och naturskön historisk stadsmiljö som lockar både boende, besökande och verksamheter. Konkurrensen om utrymmet är stor.

Riksantikvarieämbetets motivering av riksintresset Stockholms innerstad med Djurgården:

Storstadsmiljö, präglad av funktionen som landets politiska och administrativa centrum sedan medeltiden och de mycket speciella topografiska och kommunikationsmässiga förutsättningarna för handel, samfärdsl och försvar. Utvecklingen inom stadsplane- och byggnadskonsten har fått särskilda tydliga uttryck med alla epoker från medeltid till nutid väl representerade. Residens-, domkyrko- och universitetsstad samt viktig sjöfarts- och industristad.

Till Riksantikvarieämbetets beslut finns även en längre redovisning av vad som är uttryck för riksintresset. Den återges inte här, men den ligger till grund för den tematiska indelningen och de utpekade värdekärnorna för riksintresset i innerstaden. Riksantikvarieämbetets fullständiga beskrivningar finns återgivna i bilaga 1 till Översiktsplan 2010 Promenadstaden.

Stadens strategi är att fortsätta att stärka centrala Stockholm. Det ska ske bland annat genom:

- att fullfölja satsningen på stadsutvecklingsområden, som innebär att tidigare hamn- och industriområden omvandlas till nya täta och attraktiva stadsdelar med blandad användning,
- att förnyelsen av city fortsätter och att framtidens noder i innerstaden uppmärksammas,
- att utveckla en modern vetenskapsstad och tillgodose långsiktiga utbyggnadsbehov för högre utbildning och forskning, samt
- att utvidga den centrala staden genom planering för en tätare, sammanhållen, mer mångsidig och levande stadsmiljö i närförorterna.
- Vid inledningen av 2000-talet är bebyggelseutvecklingen för innerstaden inriktad på byggande i stora stadsutvecklingsområden i innerstadens kanter samt små och medelstora kompletteringsprojekt på möjliga platser inom den befintliga stadsmiljön.

Värdekärnor

I Stockholms innerstad finns flera sammanhållna historiska stadsmiljöer som är utpekade som värdekärnor för riksintresset i samspel mellan kommunen och länsstyrelsen i samband med översiktsplaneringen.

Flertalet är små och okontroversiella miljöer utan stora målkonflikter mellan kulturvärden och andra intressen. De utgör relativt homogena stadsmiljöer av stort kulturhistoriskt värde och speglar olika tiders ideal och byggnadskick. Några av dem utgörs av parker och allmänna platser av historisk betydelse.

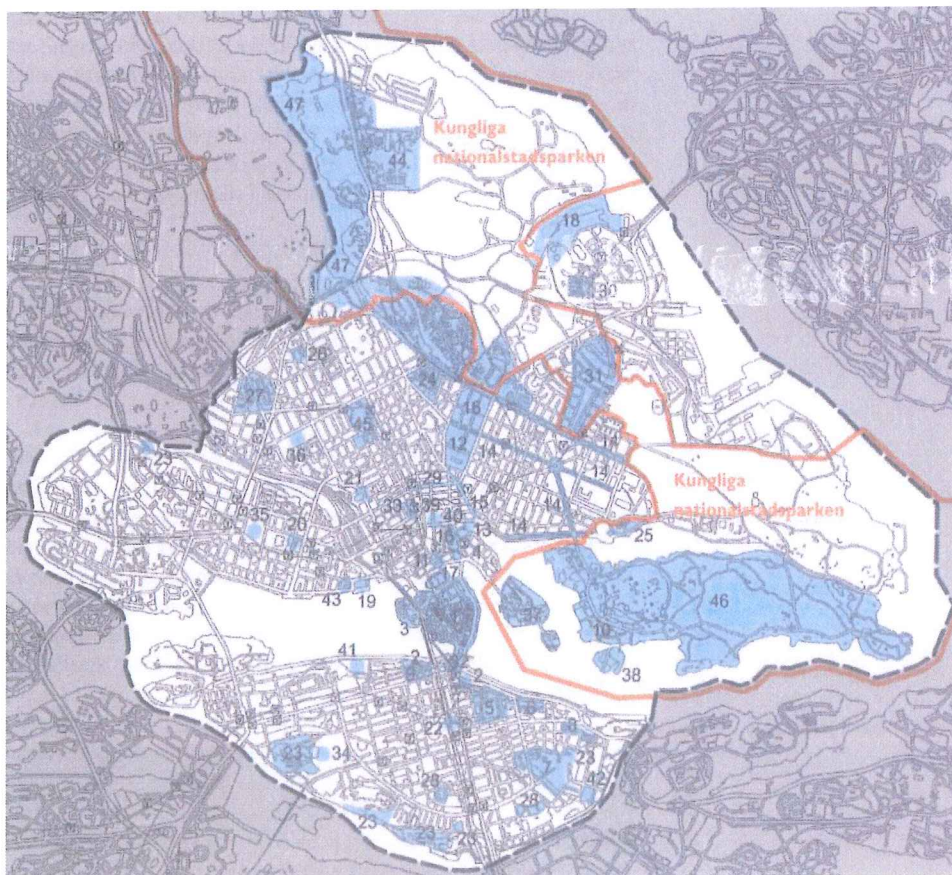
Att tillgodose riksintresset och utveckla staden

Stadsbyggnadskontorets bedömning är att det är möjligt att förena intresset av en fortsatt snabb utveckling av innerstaden med att riksintresset för kulturmiljövården tillgodoses. Avsikten är att Stockholms innerstad ska utvecklas samtidigt som viktiga kulturvärden bevaras och får samspela med ny arkitektur.

Respekten för Stockholms förflutna ska vara inskriven i den framtida staden. Ett sådant synsätt utgår från prioriteringar. Att innerstaden är av riksintresse innebär inte att den ska uppfattas som ett reservat där utvecklingen ska stoppas. Tvärtom hör kulturvärdena samman med att Stockholm fortsätter att vara en

växande storstad av internationell klass.

Stadsbyggnadskontoret föreslår en avvägning som i korthet innebär att det finns begränsat utrymme för förändringar som berör stadens äldre historia eller den klassiska stenstaden. Däremot bedömer stadsbyggnadskontoret att tåligheten för åtgärder ibland är större på platser där den klassiska stenstadens bebyggelsemönster inte är genomfört eller har ersatts av efterkrigstidens bebyggelse och stadsplanemönster samt i stadsutvecklingsområdena i innerstadens utkanter (se definition av *Den klassiska stenstaden* på sidan 22).

Karta över riksintresseområdet Stockholms innerstad med Djurgården från bilaga 1 till Översiktsplan 2010 Promenadstaden Siffrorna hänvisar till översiktsplanen.

Tema 1: Den äldre stenstaden

Slottsbacken i Gamla Stan. Bild: SBK/Lennart Johansson

Den äldsta delen av Stockholm växte fram på Stadsholmen där Gamla Stan ligger i dag. Här fanns den enda seglingsbara förbindelsen mellan Saltsjön och Mälaren, och topografin med en brant höjdrygg var lämplig ur försvarssynpunkt. Under medeltiden befästes staden. När Sverige blev en stormakt på 1600-talet följde en önskan att forma om Stockholm till en modern stad jämbördig med sina europeiska likar. En ny stadsplan med raka gator och rätvinkliga kvarter började ta form årtiondena före 1600-talets mitt och ersatte malmarnas oregelbundna och organiskt tillkomna gatunät.

Bebyggelseutveckling

Stora delar av den äldre stenstaden finns kvar framför allt i Gamla Stan och på Riddarholmen. Betydande lämningar finns också i de bevarade kulturlagren under jord. Alla dessa spår är viktiga för kunskapen om hur Stockholm har uppstått och förändrats och hur det dagliga livet har sett ut för invånarna.

De byggnader som nu finns i Gamla Stan är resultat av en byggnadsprocess som pågått i mer än 700 år. Staden skyddades av murar som byggdes i den branta sluttningen mot vattnet med stadsportar i strategiska lägen.

Utanför murarna gick allmänningsgatorna, nuvarande Väster- och Österlånggatan. På grund av landhöjningen och utfyllnader kunde bebyggelsen successivt utvidgas. Bebyggelsen i Gamla Stan har genomgått flera stadier och successivt ersatts av högre

och mer påkostad bebyggelse, samtidigt som äldre murrester finns kvar. I början av 1500-talet bodde uppskattningsvis 5000-7000 invånare i Gamla Stan. Idag finns där drygt 3000 invånare.

Under medeltiden växte en enkel, oregelbunden förstadsbebyggelse fram utanför den befästa Stadsholmen. På Södermalm finns ännu små rester kvar av det medeltida gatunät som fanns före 1600-talets gatureglering. Det gäller bland annat Mariagränd, Klevgränd, Urvädersgränd och Bastugatan-Pryssgränd.

På 1600-talet växte bebyggelsen ut på malmarna med raka gator och rätvinkliga kvarter. Med utvidgningen följde också nya församlingskyrkor och förvaltningsbyggnader. Gamla Stan fick en ny representativ front mot vattnet vid Skeppsbron. Förutom i Gamla Stan och på Riddarholmen finns bevarad 1600-tals bebyggelse vid Blasieholmstorg samt enstaka byggnader på andra håll på malmarna.

Motstående intressen

Att bevara den äldre stenstaden bedöms inte vara kontroversiellt. Det är omistliga upplevelsevärden både för stockholmare och besökare att kunna förstå och vistas i byggda miljöer där stadens äldsta historia är närvarande.

Ett övergripande intresse är att kvarvarande delar av den äldre stenstaden ska kunna fungera som moderna bostäder och lokaler. Modernisering och upprustning ska utgå från ett varsamt synsätt där antikvariska kunskaper baserade på varje hus och bebyggelseområdes historia och förutsättningar blir vägledande samtidigt som det är accepterat att varje tid får sätta sina spår. Det innebär avvägningar mellan god byggnadsvård, användbarhet, och ekonomiska möjligheter.

Värdekärnor

Angivna värdekärnor inom temat *Den äldre stenstaden* är Slussen, Gamla stan, Riddarholmen, Äldsta gatunätet på Södermalm, 1600-talets stadsplanestruktur, Blasieholmstorg samt Gustav Adolfs torg. En beskrivning av de kulturhistoriska värdena inom respektive område finns i *Alla tiders Stockholm*.

- **Gamla Stan** omfattas av 44 äldre detaljplaner och en tilläggsplan från 1980. Flera byggnader skyddas som byggnadsminne. Stadsbyggnadskontoret avser se över om det juridiska detaljplaneskyddet behöver förstärkas. Ett utvecklingsarbete pågår mellan Stockholms stadsmuseum och Stadsbyggnadskontoret om både plan- och bygglovfrågor, liksom pedagogiska frågor som t.ex. kan handla om att nå ut med information till fastighetsägare och verksamhetsutövare i Gamla stan. Ett samarbete pågår också med fastighetskontoret om förvaltningen av de byggnader med särskilt höga kulturvärden som finns i stadens ägo, bl.a. Börshuset i Gamla Stan.

Riddarholmen. Bild: SBK/Lennart Johansson

- **Riddarholmen** omfattas av en äldre stadsplan från 1942 som anger större delen av ön som kvartersmark avsedd för allmänt ändamål. Något kulturskydd anges inte. Genom att marken till största delen ägs och förvaltas av Statens Fastig-

Drottninggatan. Bild: SBK/Lennart Johansson

hetsverk bedöms inte några särskilda skyddsåtgärder behöva vidtas. Tolv byggnader och bebyggelsemiljöer skyddas som statliga byggnadsminnen.

- Resterna av **det äldsta gatunätet på Södermalm** ska bevaras.
- Spåren av **1600-talets stadsplanestruktur** ska bevaras och så långt detta är möjligt synliggöras. Det gäller bland annat gator som Drottninggatan, Storgatan och Götgatan norra del, som ännu har kvar dåtidens gatubredder om 18-20 alnar (10-12 meter) och delvis omges av lägre bebyggelse.
- Vid **Blasieholmstorg** är flertalet av palatsen av byggnadsminnesklass och två skyddas som byggnadsminne. Gällande detaljplaner omfattar delvis kulturskydd. Inga ytterligare åtgärder bedöms behöva vidtas.
- **Gustav Adolfs torg** kommer att utvecklas i och med att operan ska byggas om. Stor hänsyn ska tas till de kulturhistoriska värdena.

Slussen kommer att förändras. Staden har 2011 antagit en ny detaljplan för området vid Slussen som vunnit laga kraft. Syftet med planen är att utöka utflödet till Saltsjön och minska risken för översvämningar i Mälaren. Den uttjänta trafiklösningen från 1930-talet ska också ersättas med en mer gång- och cykelvänlig stadsmiljö som synliggör områdets kulturhistoriska betydelse. I översiktsplanen 2010 Promenadstaden uttrycks att

Slussen är en historisk entré till Stockholm och en förbindelselänk mellan Södermalm och Gamla stan. Slussens läge som knutpunkt och platsens unika historiska och stadsbildsmässiga betydelse ska speglas i utformning och

innehåll. Platsens centrala läge och betydelse motiverar en högklassig gestaltning med fokus på att skapa liv dygnet runt. De ytor som frigörs kan nyttjas till nya funktioner av både kulturell och kommersiell karaktär

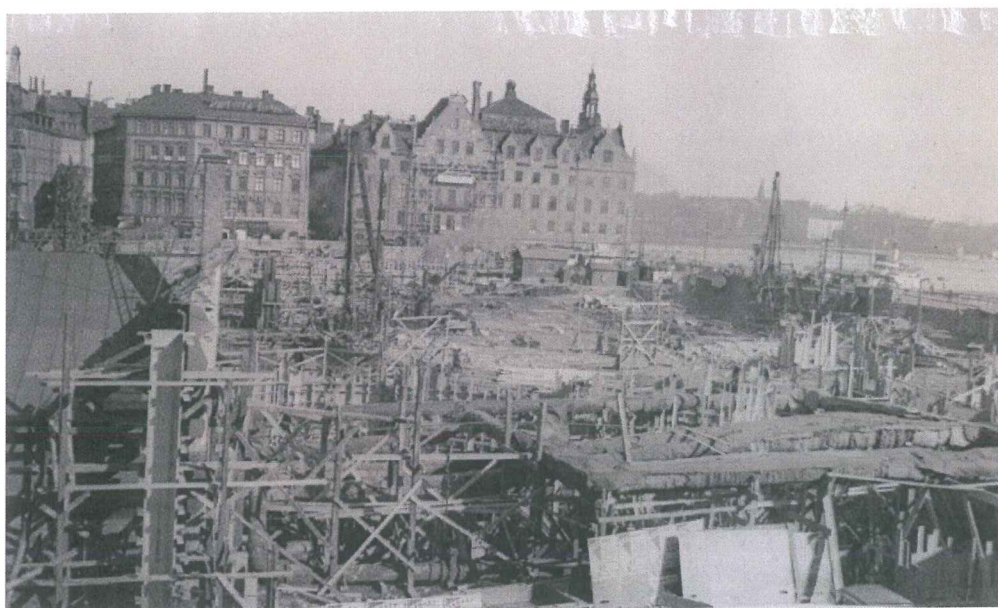
Att tillgodose riksintresset och utveckla staden

De kulturhistoriska värdena i den äldre stenstaden bör ses som en vital resurs för Stockholms framtid. Alla tillägg av ny bebyggelse, eller ändringar av befintlig bebyggelse som påverkar de äldsta delarna av Stockholm ska konsekvensbedömas i relation till kulturvärdena.

Om bebyggelse inom den äldre stenstaden behöver förändras ska det i första hand undersökas om önskemålen kan uppfyllas inom befintliga byggnaders volym med måttliga åtgärder. Behövs större ombyggnader eller

kompletteringar är det en fördel om tilläggen görs avläsbara utan att bryta mot bebyggelsemiljöns karaktär. Ett sätt att uppnå det kan vara att använda traditionella material, men vår tids arkitektur.

Centrala delar av Stockholm är avgränsade som fornlämningsområde 103. Inom detta område måste tillstånd sökas hos länsstyrelsen innan schaktningsarbeten får påbörjas. I regel innebär det att fornlämningar som påträffas dokumenteras och tas om hand genom antikvariska utgrävningar.

Slussen under bygget av Katarinatunneln 1933. Bild från Stockholmskällan

Tema 2: Tidig bebyggelse på malmarna

Äldre bebyggelse på Söder.

Bild: SBK/Arne Fredlund

Stormaktstidens fall på 1700-talet inledde en ekonomisk och befolkningsmässig stagnationsperiod i Stockholms utveckling som varade till första hälften av 1800-talet. Samtidigt förändrades den sociala skiktningen och makttordningen när adelns betydelse gick tillbaka och borgarståndet började ta mer plats och sätta sin prägel på staden. Stadsbilden kom att förändras efter ett antal förödande bränder, som ledde till förbud att bygga nya hus av trä. Till centrala lägen samlades fastighetsägare som var framgångsrika hantverkare och handelsmän. De mindre bemedlade blev mer utträngda till utkanterna tillsammans med verksamheter som inte passade in i den tätbebyggda staden. På malmarna byggdes också, framför allt under 1700-talet, malmgårdar av förmögna stadsbor, där de kunde tillbringa sin fritid och odla för husbehov eller försäljning.

Bebyggelseutveckling

Från hela perioden återstår idag endast en liten del av vad som byggdes, omkring 300 hus, mestadels på Södermalm. Södermalm har sammanhängande delar av tidig bebyggelse på malmarna, som har bevarats medan andra stadsdelar har genomgått större förändringar. Det gäller bland annat bebyggelse utmed den höga förkastningsbranten mot

Mälaren och Saltsjön. Där finns kvar åtskillig äldre bebyggelse som följer ett mer oreglerat gatunät som visar den förindustriella stadens skala och karaktär. De flesta äldre byggnaderna har under århundradena byggts om och till för att passa olika tiders smakriktningar och behov. Det gör att det är svårt att tala om "originalutförande". Dagens byggnader och trädgårdar utgörs av summan av de förändringar som respektive fastighet upplevt. Områden av det här slaget är värdefulla genom möjligheten att uppleva och förstå en komplexitet och kontinuitet i stadens förändring och att de tillsammans ger en bred bild av människors liv och verksamhet.

Fram till 1960-talet förföll områden med tidig bebyggelse på malmarna. Det fanns planer på att sanera och riva stora delar. Men i slutet på 1960-talet skedde en attitydförändring. Planerna stoppades och områdena avsattes i stället som kulturresevat. Staden köpte samtidigt in många av de äldre fastigheterna som idag förvaltas av AB Stadsholmen. Byggnaderna rustades varsamt och blev snabbt omtyckta bostadsområden. Stadsholmen äger och förvaltar merparten av bebyggelsen inom kulturresevatena på östra Mariaberget, Skinnarviksberget, Åsöberget och Vita Bergen samt området vid Katarina kyrka. Dessutom är Stadsholmen störst fastighetsägare i Gamla stan, på

Långholmen och i Djurgårdsstaden. 1992 inrättade Stadsholmen ett kulturhusråd med ledande byggnadsvårdsexperter som medverkar vid bolagets utveckling av nya metoder och principer för förvaltning och vård av kulturhus.

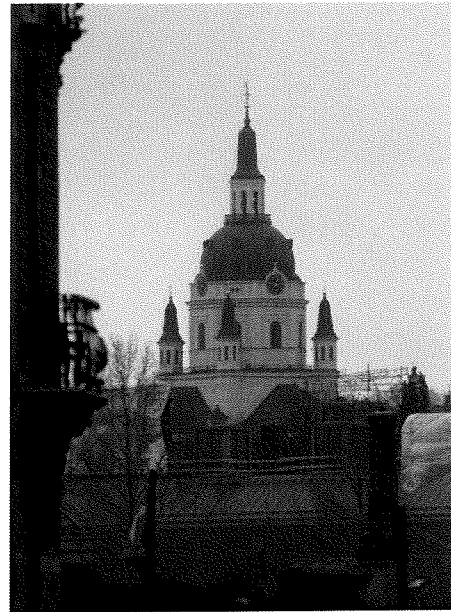
Motstående intressen

Inga större konflikter mellan olika intressen finns i nuläget kring den tidiga bebyggelsen på malmarna i värdekärnorna. Områdenas höga kulturvärden ska bevaras och lyftas fram som en resurs för stadens attraktivitet. Samtidigt är det ett övergripande intresse att bebyggelsen ska kunna fungera som moderna bostäder och lokaler. Det innebär avvägningar där hänsyn behöver tas till kulturvärden och andra intressen.

Värdekärnor

Värdekärnor inom temat *Tidig bebyggelse på malmarna* är: Fjällgatan, Katarinaberget, Vita bergen, Åsöberget samt Östra Mariaberget. En beskrivning av de kulturhistoriska värdena inom respektive område finns i *Alla tiders Stockholm*.

- **Fjällgatans** småskaliga trä- och stenhusbebyggelse med sina terrasserade trädgårdstomter har stort kulturhistoriskt värde som ett välbevarat exempel på bostadsförhållanden med rötter i 1720-talet. Bebyggelsemiljön är skyddad som kulturreservat i stadsplan PI 7374 från 1974. De kulturhistoriska värdena på Fjällgatan kan i viss mån påverkas av en planerad stor tillbyggnad av Ersta sjukhus. En kulturmiljöanalys har genomförts inom ramen för det projektet. Den har legat till grund för bedömningen av olika förslag för sjukhusets omvandling som tagits fram genom parallella uppdrag.
- Området vid **Katarinaberget** drabbades hårt av en brand 1723 och är till stor del återuppfört därefter. Det innehåller många byggnader från 1700-tal och tidigt 1800-tal och är en blandad miljö med stort kulturvärde. Det omfattas av flera detaljplaner, varav de yngre innehåller skyddsbestämmelser.
- **Vita Bergen** är ett höglänt område med bebyggelse från 1700- och 1800-talen. En del är småskalig utkantsbebyggelse i tim-
- mer för arbetare i närliggande fabriker och hamnar. Bebyggelsen vid Nytorget och Malmgårdsvägen har ett mer stadsmässigt utförande. Trots om- och tillbyggnader under 1800-talet har området bevarat sin ålderdomliga karaktär och har stort kulturvärde. Den värdefulla bebyggelsen angavs som kulturreservat i ett beslut 1956 och omfattas av skydd i detaljplaner PI 5836 från 1975 och PI 7995 från 1988.
- Bebyggelsen på **Åsöberget** består av ett 30-tal små, tätt sammanbyggda timmerstugor som klättrar på sluttningen. Små täppor döljs bakom rödmålade plank. Stugorna är till stor del uppförda under 1700-talet för arbetare i hamnen. Under 1950- och 1960-talen genomgick husen omfattande upprustning och i en del fall revs byggnader och ersattes av nya eller ditflyttade hus från andra håll i staden. Åsöberget ger trots den hårdhanta restaureringen en tydlig upplevelse av den småskaliga utkantsbebyggelsen för stadens fattiga invånare. Området har stort kulturhistoriskt värde och anges som kulturreservat i ett beslut 1956 och skyddas enligt gällande stadsplan PI 5835 från 1984.
- Bebyggelsen vid **Östra Mariaberget** tillkom efter en stor brand 1759 och är ett enastående exempel på 1700-talets med-

Katarina kyrka. Bild SBK/Lennart Johansson

vetna stadsbyggande. Husen uppfördes i 2-3 våningar med väl proportionerade och slätputsade fasader i ljusa gula toner. Taket var brutna och täckta med tegel. Under 1800-talets andra hälft byggdes

många av husen om och en del, särskilt mot Hornsgatan, fick påbyggnader. Området är skyddat som kulturresevat i en stadsplan PI 7374 från 1974

Att tillgodose riksintresset och utveckla staden

Stadens mål är att områdena behåller sin historiska prägel. När tidig bebyggelse på malmarna behöver kompletteras med hänsyn till nya behov ska i första hand undersökas om önskemålen kan uppfyllas inom de befintliga byggnadernas volymer. Behövs kompletteringar är det en fördel om tilläggen görs avläsbara utan att bryta mot bebyggelsemiljöns karaktär. Ett sätt att uppnå det kan vara att

använda traditionella material, men vår tids arkitektur. I en del fall kan en rekonstruktion vara befogad, som återuppbyggnaden av Katarina kyrka.

Katarina kyrka från 1600- och 1700-talen förstördes av en brand 1990 men återuppbyggdes med traditionella metoder och konstruktioner på grund av sitt symbolvärde för Katarnaberget och Södermalms silhuett.

Åsögatan österut från Skeppargränd (nuv. Åsögatan 195). Bild 1885-1910 från Stockholmskällan

Tema 3: Stockholm som sjöfarts-, militär- och industristad

*Kungliga Myntet på Kungsholmen.
Bild: SBK/Arne Fredlund*

Militären och industrin har i dag mist sin en gång så stora betydelse för innerstaden, medan sjöfarten och hamnverksamheten i innerstaden fått en ny inriktning på passagerartrafik. De materiella lämningarna av dessa verksamheter ger fortfarande viktiga inblickar i Stockholms och stockholmarnas skiftande historia och liv.

Stockholms läge vid Saltsjön och Mälaren har gett staden ovanligt goda förutsättningar för sjöfart och handel. Under 1600-talets stormaktstid, då Östersjön närmast var ett svenskt innanhav, koncentrerades för en tid viktiga militära verksamheter och rustningsindustrin hit. Från slutet av 1700-talet blev Ladugårdsgärdet, på nuvarande norra Djurgården och delar av Östermalm, med sina stora öppna ytor militärens stadsdel framför andra. Industristaden Stockholm förknippas främst med det sena 1800-talets stora ekonomiska upp-

sving och industrialismens genombrott. Den mekaniska verkstadsindustrin och bryggerinärningen hörde till de största verksamhetsgrenarna med stora, ofta påkostade industribyggnader.

Bebyggelseutveckling

Spåren från den militära närvaron i innerstaden är i dag framför allt koncentrerade till Skeppsholmen och tidigare regementen samt vissa andra byggnader på Östermalm, samt det stora övningsfältet på Ladugårdsgärde.

Kajanläggningar, kvarvarande tullhus och magasin vittnar om innerstadens Stockholm som en hamnstad. Tack vare den omfattande skärgårdstrafiken har delar av hamnverksamheten som är inriktad på passagerartrafik kunnat bibehållas i innerstaden. Det förstärks

också av utvecklingen av besöksnäringarna, med lokala turistbåtar, färjetrafik över Östersjön och ökade anlöp av kryssningsfartyg.

Med tiden flyttade industrierna ut från innerstaden och stora verkstäder, som Atlas och Bolinders, revs och ersattes av bostadsområden. Bryggeribyggnaderna har i högre grad överlevt och funnit nya funktioner, till exempel S:t Eriks bryggeri vid Kungsholms torg eller Neumüllers bryggeri, numera Stalands möbler, på Södermalm. Här och var i stenstadens kvarter finns också mindre före detta fabriksbyggnader insprängda, som Kapsylfabriken på Kocksgatan. Under 1900-talet har nyetableringar av industrier i innerstaden främst skett i utkanterna.

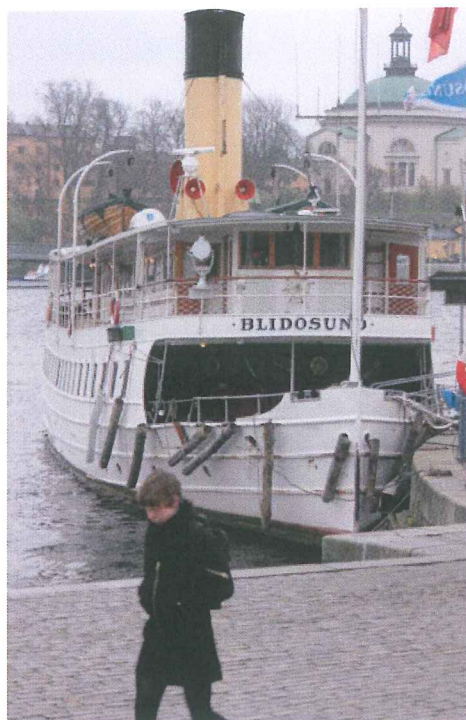
Motstående intressen

Genom att verksamheterna upphört eller flyttat från innerstaden innebär det en utmaning att finna ny användning för kvarvarande byggnader och anläggningar. Det innebär en avvägning mellan byggnadsvård, förutsättningar för ny användning och ekonomi. I vissa situationer kan det vara motiverat att inte bevara byggnader som saknar funktion eller användning, om de inte enbart bör sparas på grund av sin betydelse som kulturlämningar. I andra fall kan det gå utmärkt att kombinera bevarande med ny verksamhet.

Värdekärnor

Värdekärnor inom temat *Stockholm som sjöfarts-, militär- och industristad* är Djurgårdsstaden, Skepps- och Kastellholmen, Beckholmen, Barnängen, Kungl. Myntet, Ludvigsberg/Münchenbryggeriet. En beskrivning av de kulturhistoriska värdena inom respektive område finns i *Alla tiders Stockholm*.

- Bebyggelsen vid **Djurgårdsstaden** omfattar främst timrade, envånings arbetarbo-städer från 1700-talet och tvåvånings flerbostadshus i trä från 1830-1860. Bebyggelsemiljön är förknippad med hantverkare och sjömän knutna till Djurgårdsvarvet och speglar flottans och sjöfartens betydelse för Stockholm. Många byggnader har ändrats genom påbyggnader under 1800-talets senare del. Området har stora kulturvärden. Det saknar skydd i detaljplan men skyddas genom miljöbalkens bestämmelser om nationalstadsparker och ingår i den fördjupade översiktsplanen för den Kungliga Nationalstadsparken.

Blidösund förtöjd vid Skeppsbron.

Bild: SBK/Arne Fredlund

- **Skeppsholmen och Kastellholmen** har präglats av flottans verksamhet på öarna. När försvaret avvecklat sin verksamhet har byggnader och anläggningar i stället tagits i bruk för kultur- och museiverksamhet. Kompletteringsbebyggelse har tillåts i begränsad omfattning. Området har stort kulturvärde och ägs av Statens Fastighetsverk. Det skyddas genom miljöbalkens bestämmelser om nationalstadsparker och ingår i den fördjupade översiktsplanen för den Kungliga Nationalstadsparken.
- På **Beckholmen** har en till Stockholms handel och sjöfart knuten verksamhet kontinuerligt bedrivits sedan 1600-talet. Den stora dockanläggningen tillsammans med den bevarade bostadsbebyggelsen utgör en egenartad industrimiljö. För närvarande genomförs en omvandlingsprocess. Syftet är att säkerställa allmänhetens tillträde till delar av Beckholmen och möjliggöra fortsatt användning av dockanläggningen och en varvsverksamhet anpassad med hänsyn till bostäderna i Djurgårdsstaden. En kulturmiljöanalys har utförts som visar att kulturvärdet stöds om varvsverksamheten kan fortgå. Områdets allvarliga markföroreningar har sanerats. Beckholmen skyddas genom miljöbalkens bestämmelser om nationalstadsparker

och ingår i den fördjupade översiktsplanen för Kungliga Nationalstadsparken.

- **Barnängen** omfattar kvarteret Barnängens gård och är en för Stockholm ovanligt välbevarad, samlad industrimiljö med byggnader till stor del från 1700-talet och med tillägg från 1800-talet. Under glansperioden var Barnängen Stockholms största arbetsplats och textilindustri. Området skyddas som kulturresevat genom detaljplan Dp 91044 från 1995.
- Den ålderdomliga och småskaliga bebyggelsemiljön i kvarteret **Kungliga Myntet** är en av innerstadens få bevarade äldre industrianläggningar. Delar av kvarteret är

byggnadsminne och omfattas av en gammal stadsplan för hela Kungsholmen, L-239 från 1880.

- **Ludvigsbergs mekaniska verkstad** och **Münchenbryggeriet** representerar två av de mest framgångsrika branscherna i 1800-talets Stockholm. Tillsammans utgör de en kulturmiljö av stor industrihistorisk betydelse. Ludvigsbergs mekaniska verkstad och disponentvillan omfattas av kulturskydd i en detaljplan PI 6997 från 1977. Münchenbryggeriet omfattas av en detaljplan PI 7943A från 1983 som innebär att byggnaderna avses bevaras och att delar av bebyggelsen närmast vattnet skyddas som kulturresevat.

Att tillgodose riksintresset och utveckla staden

För att tillgodose riksintresset för kulturmiljövården bör det finnas kvar spår från innerstadens roll som sjöfarts-, militär- och industristad, trots att verksamheterna till största delen upphört. Det innebär inte att varje materiell lämning måste bevaras men att förändringar alltid behöver avvägas i relation till möjligheterna att bevara.

Stadens avsikt är att underhålla och bevara kajer samt anpassa dem efter nya förutsättningar så att Stockholm kan behålla och förstärka ett intensivt sjöliv. Ombyggnaden av Blasieholmskajen är ett exempel på detta. Stockholms Hamnar arbetar också med att utveckla terminalfunktioner, logistik och sophantering för att främja sjöfartens intressen.

Svea Artilleriregemente flyttade 1877 in i kaserner vid Valhallavägen. Byggnaderna används idag som kontor. Bild: SBK/Arne Fredlund

Tema 4: Stockholm blir storstad

Hantverkargatan på Kungsholmen. Bild: SBK/Arne Fredlund

Stockholm upplevde under 1800-talets andra hälft en kraftig förändring av stadsbilden. Befolkningen tredubblades från cirka 90 000 invånare i mitten av seklet till 300 000 vid sekelskiftet. Staden var inte beredd på den stora ökningen och den sanitära standarden var usel, med en dödlighet som bitvis översteg andra europeiska städer. Bostadsbristen medförde ett intensivt byggande och staden växte långt utöver sina tidigare gränser. Nya bostäder byggdes tätt med slutna kvarter i rutnätsmönster över malmarna. De ersatte äldre, lantlig bebyggelse med trädgårdar och åkrar. Nya behov ledde också till en mängd nya byggnadstyper för gas- och elverk, vattentorn, skolor, sjukhus, varuhus, banker och kontorsbyggnader. Nöjes- och kulturlivet blomstrade och museer, teatrar och musiklokaler uppfördes.

Bebyggelseutveckling

Begreppet *den klassiska stenstaden* används här för de delar av Stockholm som präglas av en tät kvartersstad med bebyggelse från tiden före andra världskriget samt har en utbred-

ning på Östermalm, Södermalm, Kungsholmen och Norrmalm. Dit räknas inte det moderna city, men däremot bedöms citys äldre mer perifert belägna delar ingå. Stockholms expansion har inneburit att stenstadens gräns successivt flyttats längre bort från stadens centrum. I denna text syftar *den klassiska stenstadens gräns* på den täta bebyggelsen slut omkring 1930.

I dag finns planmönstret med kringbyggda kvarter kvar liksom mängder av byggnader från det sena 1800-talets expansionsperiod inom den klassiska stenstaden. De många hyreshusen som då byggdes präglar stora delar av malmarna, med sina normalt fem våningar höga hus vid 18 meter breda gator och sina tidstypiska, dekorerade fasader i puts eller natursten. De sammanhängande områdena på malmarna med bebyggelse från 1870-1930 ger Stockholm en stark prägel av en historisk Europeisk storstad.

Den klassiska stenstaden har visat sig vara en långsiktigt hållbar stadsstruktur, som kunnat anpassas till nya levnadsmönster, ny infrastruktur och kollektivtrafikens förutsättningar.

Västmannagatan. Bild: SBK/Arne Fredlund

Den är idag en omtyckt boendemiljö både för barnfamiljer och andra. Det är en förändring jämfört med senare delen av 1900-talet, då antalet invånare i innerstaden minskade. I den klassiska stenstadens karaktär ingår även butiker och serveringar i bottenvåningarna, förskolor, skolor och mindre enklaver med äldre industribyggnader, som ofta byggts om till kontor.

Den klassiska stenstadens gamla bebyggelse har kunnat moderniseras med väl fungerande bostäder samtidigt som de grundläggande karaktärsdragen bevarats exteriört. Under delar av 1900-talet svepte en saneringsvåg över Stockholm. Många enskilda hus och ibland hela kvarter revs för att ge plats för en för den tiden modernare bebyggelse, bredare gator och luftigare gårdar utan bebyggelse. Samtidigt förenklades många 1800-tals fasader och olika fasaddetaljer skalades bort. Denna utveckling har i huvudsak upphört och dagens renoveringar innebär inte sällan ett återställande av äldre karaktärsdrag. Inuti har byggnaderna kunnat renoveras till väl fungerande bostäder av högsta standard. Staden har tillåtit förändringar genom balkonger mot gårdarna och vindsinredning med takkupor samtidigt som krav ställts på förbättrad tillgänglighet genom hissar och varsamhet vid utformningen. Sammantaget har utvecklingen medfört att Stockholm nästan helt saknar andra storstäders problem med omodern och dåligt underhållen bebyggelse i stadskärnorna.

Motstående intressen

För att behålla den klassiska stenstadens särprägel behöver bebyggelsemassan fortsätta att domineras av bebyggelse från tiden före andra världskriget och inte luckras upp med många nya inslag. Åtgärder som innebär rivning och nybyggnad kan, om de upprepas flera gånger, medföra risk för ackumulerad skada i en enhetlig äldre miljö. På samma sätt kan påbyggnader på äldre hus, om de blir vanliga, medföra att upplevelsen av stadsmiljöns historiska karaktär försvagas. Det allmänna intresset av att bevara den klassiska stenstadens karaktär har i sådana situationer normalt större tyngd än fastighetsägarens enskilda intresse. Däremot kan bebyggelseutvecklingen fortsätta, genom att mer begränsade förändringar, som exempelvis vindsinredningar, inre modernisering, lämpligt placerade och utförda balkonger, nya lösningar för sophantering och tillgänglighet med mera provas i enlighet med varsamhetskraven i plan- och bygglagen.

Odengatan Bild: SBK/Arne Fredlund

Samtidigt behöver innerstaden kompletteras med nya bostäder och andra byggnader där det är möjligt, i enlighet med översiktsplanens strategi 1, *"Fortsätta att stärka centrala Stockholm"*. Annars blir det svårt att klara befolkningsutvecklingen och trycket på att många vill bo i innerstaden. Stadsbyggnadskontorets bedömning är att det oftast inte skadar den klassiska stenstadens historiska särprägel ifall om- och nybyggnader berör sådana byggnader och stadspartier som tillkommit genom rivnings- och saneringsvägen 1930-1980 eller där den klassiska stenstadens täta bostadsbebyggelse aldrig har genomförts. Det senare kan exempelvis gälla industrikvarter och sjukhusområden, som i kvarteret Tobaksmonopolet eller Sabbatsbergs och St. Eriks sjukhus. De har omvandlats med ny be-

byggelse i kombination med att vissa karaktärsbildande äldre byggnader bevarats.

Sådana stadspartier, som bryter den klassiska stenstadens mönster, kan ofta hanteras friare, med avseende på rivningar och nybyggnad. Deras lämpliga utveckling är i första hand beroende av förutsättningarna på respektive plats. Ibland har sådana platser ett egenvärde att bevara, men i andra fall kan de användas för nya bostäder eller andra utbyggnadsbehov, utan att den klassiska stenstadens karaktär förloras.

Värdekärnor

Värdekärnor inom temat *Stockholm blir storstad* är 1800-talets stadsplan och esplanaderna, Birger Jarlsgatan, Villastaden, Gasverket samt Bankpalats. En beskrivning av de kulturhistoriska värdena inom respektive område finns i *Alla tiders Stockholm*.

- **1800-talets stadsplanestruktur och esplanaderna** utgår till stor del från Lindhagens stadsplaneförslag från 1860-talet. Bebyggelsen reglerades genom en byggnadsstadga för rikets städer från 1874 och en byggnadsordning för Stockholm från 1876. Karaktärsdragen präglar stora delar av malmarnas stadsmiljö och har stort värde att bevara. Esplanadernas utformning med stjärnplatser, trädalléer och promenadvänlig karaktär har särskilt värde.
- Södra delen av **Birger Jarlsgatan** (sträckan Nybroviken – Engelbrektsplan) utvecklades under 1800-talets slut till stadens nya kommersiella centrum som en utpräglad affärsgata med varuhus, bostads- och kontorspalats försedda med butiker och stora skyltfönster. Hit förlades stadens första glasade butiksgång, Birger Jarlspassagen. Byggnadernas exteriörer framhövs genom natursten eller stilhistoriskt utformad fasadputs. Stureplan blev en attraktiv mötesplats i storstadslivet och senare en viktig knutpunkt för spårvagnstrafiken, när Kungsgatan färdigställdes. Det är angeläget att tillåta förändringar för att stödja områdets kommersiella betydelse och samtidigt sträva efter att bevara bebyggelsens stora kulturvärden genom väl avvägda åtgärder. Gällande planer kan vid behov kompletteras med hänsyn till kulturvärdena.

- **Villastaden** norr om Humlegården byggdes efter 1876 enligt engelskt stadsplanemönster med insprängd grönska och en luftig karaktär. Den tidiga bebyggelsen utformades enligt stadsplanens syfte som stora fristående villor indragna från gatan med planterade förgårdar. När planen fullföljdes ökade bebyggelsens skala till högre fristående flerbostadshus. Området har stort kulturvärde att bevara. Gällande planer innehåller delvis överstora byggrätter som vid behov kan begränsas. Kulturskydd och rivningsförbud kan också bli aktuellt.
- **Gasverket** anlades vid Hjorthagen med början 1890. Stadens stolthet över de kommunalatekniska landvinningarna framhövs genom den uttrycksfulla arkitekturen av Ferdinand Boberg. Gasverket har byggts ut flera gånger under 1900-talet. År 1972 lades kolgasverket ner och ersattes av ett spaltgasverk som inte längre är i drift. Gasverket ingår i stadsutvecklingsområdet Norra Djurgårdsstaden och värdefull bebyggelse avses bevaras och fyllas med nya funktioner som en del i den nya stadsdelen.
- **Finansens byggnader öster om Kungsträdgårdsgatan.** De stora bankernas och försäkringsbolagens byggnader från tiden omkring sekelskiftet 1900 är viktiga uttryck för ett skeende i Sveriges historia. Koncentrationen av kreditinstitut till området öster om Kungsträdgården berättar om detta.

Birger Jarlsgatan 1908.

Bild: Stockholms stadsarkiv, hämtad från Stockholmskällan.

Att tillgodose riksintresset och utveckla staden

Det är ett övergripande intresse att slå vakt om den klassiska stenstadens särprägel, historiska karaktär och attraktivitet som bostads- och stadsmiljö. Det gäller de delar som präglas av en bebyggelsemassa som huvudsakligen består av byggnader från tiden före andra världskriget. Nyare byggnader och stadspartier som inte domineras av den klassiska stenstadens täta bostadskvarter kan förändras med friare förutsättningar. Sårbarhet respektive tålighet i relation till kulturvärden behöver dock alltid bedömas vid större förändringar. Vid åtgärder i innerstaden utanför den klassiska stenstadens gränser finns det, enligt stadsbyggnadskontorets bedömning, inte någon grund att hänvisa till det sena 1800-talets höjdskala eller karaktärsdrag med hänsyn till riksintresset.

Många byggnader inom den klassiska stenstaden har relativt låg kulturhistorisk klassificering (gul klass) på grund av att de inte har bevarat sitt ursprungliga skick utan förändrats sedan de byggdes. Om alla sådana skulle ersättas av nya byggnader förlorar stadsmiljön sin historiska prägel. Vid prövning av åtgärder som berör den klassiska stenstaden ska därför betydelsen för stadsmiljön vara avgörande och inte den enskilda byggnadens kulturhistoriska klassificering. Klassificeringen för innerstaden är gjord för ganska länge sedan och kan behöva aktualiseras.

Den klassiska stenstaden omfattas till stor del av äldre planer som är inaktuella. Byggrätten stämmer inte alltid med befintliga hus, vilket är ett problem för fastighetsägare. Gällande planer kan därför inte automatiskt tas som utgångspunkt för lovprövning. Vid behov kan det bli aktuellt att ta anstånd med lovbeslut för att ändra gällande planer så att det blir lämpligheten av föreslagna åtgärder som styr bedömningen och inte planformalia. Många gällande planer från 1900-talet förutsätter rivning av befintliga äldre byggnader⁴. Utgångspunkten är idag att den klassiska stenstadens äldre bebyggelse från tiden före andra världskriget har stort värde att bevara. Om

det skulle uppstå ett tryck på att få riva och bygga nytt i den klassiska stenstaden kan det bli aktuellt att göra tillägg till gällande planer och införa rivningsförbud.

Stora delar av den klassiska stenstaden omfattas av tilläggsplaner med bestämmelser om bostadsanvändning. Syftet med dessa har varit att hindra kontorisering av bostäder. Däremot är avsikten inte att hindra butiker, serveringar, förskolor eller annan service i bostadshusens bottenvåningar. Vid behov kan planändringar behövas för att undanröja formella hinder för sådana åtgärder.

Vid åtgärder inom den klassiska stenstadens gräns är det viktigt att uppmärksamma ifall det sena 1800-talets stadsplanestruktur påverkas. Det gäller kvartersformer, gatusträckningar och bebyggelsens fasadindelning, skala och byggnadshöjder i förhållande till gatan. I det sena 1800-talets stadsplanestruktur ingår esplanadsystemet med dess inramning av praktfulla bebyggelsemiljöer. Stenstaden präglas också av sina små och stora parker och andra gröna partier. Många av dem är uppskattade och viktiga att slå vakt om i en allt tätare stadsmiljö. Det gäller också innerstadens koloniträdgårdsområden. Andra obebbyggda platser kan ha mindre värde och antingen behöva utvecklas för att bli mer attraktiva eller vara möjliga att ta i anspråk för ny bebyggelse.

Nybyggd kvartersstad på västra Kungsholmen.

Bild: SBK/Arne Fredlund

⁴ Under 1900-talet gjordes flera detaljplaner för att bredda gator och sanera bort gårdsbebyggelsen, för att få in mer sol och luft. Många av dessa planer gäller fortfarande, trots att de inte längre är aktuella eller önskvärda att genomföra.

Tema 5: 1900-talets bostadsområden

*Kvartern Motorn och Vingen från 1910-talet i norra delen av Upplandsgatan i Vasastaden.
Bild: SBK/Arne Fredlund*

Med det tidiga 1900-talet politiska förändringar ökade det från offentligt håll understödda bostadsbyggandet. Den kooperativa bostadsproduktionen tog fart. Under 1910- och 1920-talen tillkom nya områden i innerstaden som utformades med friare planformer, relativt låg bebyggelse, gator som följde topografin och ofta med gemensamma gårdar utan bebyggelse. Omkring 1930 började en ny typ av stadsdelar byggas med utgångspunkt från nya funktionalistiska stilideal. I innerstaden var det framför allt i utkanterna som nya områden uppfördes, till exempel på Gärdet eller i Fredhäll och Kristineberg. Fristående huskroppar med öppna gröna gårdar blev ett ideal. Efterkrigstidens bostadsbyggande i innerstaden har dels skett som sanering och rivning av äldre bebyggelse, dels i form av förtätning, bland annat på områden med nedlagda verksamheter som hamn-, spår- och sjukhusområden.

Bebyggelseutveckling

Så gott som alla bostadsområden i innerstaden från 1900-talet är bevarade utan stora

förändringar. I innerstadens utkanter har områdena successivt kompletterats genom nya tillägg.

Motstående intressen

Stora delar av bebyggelsen från första delen av 1900-talet saknar hissar vilket innebär att det finns behov att förbättra tillgängligheten. Samtidigt har det varit svårt att hitta bra lösningar.

*Röda Bergsområdet i Vasastaden.
Bild: SBK/Arne Fredlund*

Lärkstaden Bild: SBK/Arne Fredlund

Delar av 1900-talets bostadsbebyggelse har eftersatt underhåll och stort behov av stambyten och andra åtgärder.

Flera bostadsområden från 1950-80 är dåligt anpassade till intresset av att utveckla levande gatumiljöer. Entréerna är vända mot gårdssidan och bottenvåningarna saknar publika lokaler även i lägen som idag är kommersiellt intressanta. Det finns därmed ett behov av förändring.

Värdekärnor

Värdekärnor inom temat *1900-talets bostadsområden* är Lärkstaden, Diplomatstaden, Motorn, Vingen, Röda bergen, Metern, Draget och Ryssjan, Abessinien samt Gärdet. En beskrivning av de kulturhistoriska värdena inom respektive område finns i *Alla tiders Stockholm*.

- **Lärkstaden** från 1909-1918 är ett tidigt exempel på en terränganpassad, oregelbunden stadsplanestruktur och ett bostadsbyggande i en av dess mer exklusiva former. Den småskaliga arkitekturen, mängden tegelhus och de planterade förgårdarna skapar en känsla av idyllisk, engelsk villastad. Området har stora kulturvärden som är viktiga att bevara. Större delen av Lärkstaden omfattas av en detaljplan PI 3917 från 1952 som reglerar byggrätten och vilken mark som inte får bebyggas. Vid behov behövs komplettering med rivningsförbud.
- **Diplomatstaden** är ett unikt område som avsågs för utländska beskickningars residens. Det byggdes med stora enfamiljshus runt Engelska kyrkan på 1910- och 1920-talen. De är byggda av tegel med ett enhetligt formspråk och stor omsorg om utformningen. Området som helhetsmiljö med enskilda värdefulla byggnader har stort kulturvärde att bevara. Promenad-

vägen efter stranden är ett viktigt promenadstråk. Diplomatstaden skyddas genom miljöbalkens bestämmelser om nationalstadspark och ingår i den fördjupade översiktsplanen för Kungliga Nationalstadsparken. Större delen av området omfattas av en äldre stadsplan PI 1415 från 1936 med överstora byggrätter. Området ingår även i en tilläggsplan TDp 2013-03480 som innebär skydd mot fällning av träd på kvartersmark.

- Kvarteren **Motorn** och **Vingen** ligger i norra Vasastaden och uppfördes i slutet av 1910-talet. De är ett tidigt exempel på kooperativt byggande med kommunalt stöd och visar hur man ville lösa bostadsbristen genom goda bostäder till rimliga priser i omsorgsfullt gestaltade miljöer. Bebyggelsen med gårdar och allmänna platser har stort kulturvärde att bevara. Befintliga stadsplaner kan behöva kompletteras med hänsyn till de kulturhistoriska värdena.
- **Röda Bergen** är innerstadens största miljö som helt präglas av 1910- och 1920-talets stadsbyggnadsidéer. Ett grundläggande drag är att byggnaderna följer terrängen och att gatorna är vinklade för att uppnå en intim närmiljö. I planen reglerades var prydnadsgavlar skulle anordnas och att gårdarna skulle vara öppna och plante-

Gärdesstaden vid Tessinparken.

Bild: SBK/Arne Fredlund

rade. Röda Bergen är en mycket attraktiv bostadsmiljö av stort kulturhistoriskt värde. Befintliga planer kan behöva kompletteras med hänsyn till kulturvärdet.

- Kvarteret **Metern** vid Helgalunden är ett storgårdskvarter med den ursprungliga utformningen väl bevarad från 1926-27. Kvarteret har stort kulturvärde både vad gäller arkitektur och planform. Befintliga planer kan behöva kompletteras med hänsyn till kulturvärdet.
- Kvarteren **Draget** och **Ryssjan** vid Blecktornsplanen är två välbevarade, tidstypiska storgårdskvarter från 1920-talet av stort kulturvärde. Befintliga planer kan behöva kompletteras med hänsyn till kulturvärdet.
- **Abessinien** är ett område i Hjorthagen som berättar om välfärdssamhällets framväxt. Det byggdes 1934-37 som ett tidigt exempel på bostadsrättsföreningar för arbetare. Området har renodlat funkt-

ionalistisk stil med enbart 7,5 meter breda smalhus. Lägenheterna är små och genomgående med fönster åt båda håll. För första gången prövades ett rationellt seriebyggande med parallellt ställda huslängor. Området är välbevarat och har stort kulturvärde. Befintliga planer kan behöva kompletteras med hänsyn till kulturvärdet.

- **Gärdet.** Gärdesstaden byggdes 1932-37 på ömse sidor om Tessinparken. Det är en av Sveriges mest kända och helgjutna miljöer från funktionalismens genombrotts-tid. Bebyggelsemiljön kombinerar monumental drag med 1930-talets öppna och storskaliga former. Området har stora arkitekturhistoriska, stadsbyggnadshistoriska och samhällshistoriska kulturvärden. Det skyddas genom bestämmelser om nationalstadspark i miljöbalken och omfattas av den fördjupade översiktsplanen för Kungliga Nationalstadsparken.

Att tillgodose riksintresset och utveckla staden

Värdekärnorna i innerstaden med bostadsbebyggelse från första delen av 1900-talet är avsedda att bevaras. Samtliga har stora kulturvärden. Några skyddas genom miljöbalkens bestämmelser om nationalstadsparker. För de övriga kan gällande detaljplaner vid behov kompletteras med skydd och rivningsförbud.

Tema 6: Den offentliga och demokratiska staden

Riksdagshuset på Helgeandsholmen utformades i slutet av 1800-talet och invigdes 1905..

Bild: SBK/Arne Fredlund

Det var först mot slutet av 1800-talet som den offentliga byggnadsverksamheten i Stockholm tog fart med byggnader särskilt lämpade för ändamålet. Arkitekturen blev gärna monumental för att framhäva verksamheternas betydelse. Stora vårdbyggnader, flera skolbyggnader och institutioner för högre utbildning och vetenskap visar också på det offentliga omfattande investeringar. En särskild plats i den offentliga byggnadsverksamheten intar tunnelbanan med sina stationer.

Bebyggelseutveckling

Stockholm har en osedvanlig mängd byggnader av varierande slag uppförda för det allmännas räkning. De representerar stadens roll som huvudstad, men illustrerar även den ökande demokratiseringen och ökad tillgänglighet till information och samhällsfunktioner.

Byggnaderna är av mångskiftande slag. En del är väl bevarade. Andra har byggts om och på eller ändrats på annat sätt.

Flera av innerstadens sjukhusområden och skolor har helt eller delvis ändrat funktion och

kompletterats med bostadsbebyggelse. I samband med det har ofta delar av den äldre bebyggelsen rivits eller byggts om genomgripande.

Motstående intressen

Avvägningen mellan bevarande, användbarhet och ekonomi kan innebära en utmaning. Den offentliga byggnadsverksamheten har ofta inneburit monumentala och funktionsanpassade lösningar som är svåra att hantera när förutsättningarna ändras. Flera äldre offentliga byggnader har ineffektiva planlösningar med svårutnyttjade ytor, vilket medför att de inte är lätta att använda för nya ändamål när den ursprungliga verksamheten upphör eller flyttar.

Värdekärnor

Värdekärnor inom temat *Den offentliga och demokratiska staden* är Helgeandsholmen och Strömparterren, Polis- och rådhuset, Stadshuset, Högscoleområdet, Institutionsbältet, Medborgarhuset samt Fackföreningar. En

beskrivning av de kulturhistoriska värdena inom respektive område finns i *Alla tiders Stockholm*.

- Riksdagshuset och dåvarande riksbanks-
huset byggdes på **Helgeandsholmen**
1894-1906 i storstatlig berlinerbarock.
Byggnaderna är om- och påbyggda under
1980-talet. De utgör en viktig nationell
symbol. Tillsammans med Stockholms
äldsta bevarade bro, Norrbro, Kungliga
slottet och Gustav Adolfs torg bildar riks-
byggnaderna en stadsbildsmässig helhet
och ett representativt stadsrum med stort
kulturvärde. I samspel med det ström-
mande vattnet och vattenspeglarna
skapas här en unik stadsvy.
- **Polishuset** från 1912 och **rådhuset** från
1915 bildar tillsammans ett sammanhållet
centrum för rättsskipning och polisiär
verksamhet. Rådhuset har också stort
symbolvärde för staden och är ett av den
svenska nationalromantikens viktigaste
monument. Rådhuset fick en genomgri-
pande ombyggnad 2009 för att möjliggöra
fortsatt användning som domstolsbygg-
nad.
- **Stockholms stadshus** som färdigställdes
1923 är en omistlig del av Stockholms
stadsbild och en internationellt välkänd
symbol för Stockholm.
- Runt Observatoriekullen i Vasastaden
ligger **Stockholms ursprungliga högskole-
område** där en rad institutioner för ve-
tenskap och undervisning samlats. Områ-
det var tänkt som Stockholms motsvarig-
het till Quartier Latin i Paris. Det har be-
hållit sin institutionsprägel även efter att
universitetet flyttade till Frescati. I områ-
det ingår exempelvis Stockholms Obser-
vatorium från 1753, den första Tekniska
högskolan från sent 1800-tal, Handels-
högskolan från mitten av 1920-talet och
Stadsbiblioteket från 1928.
- **Institutionsbältet på Norra Djurgården**
breder ut sig kring Roslagsvägen och Val-
hallavägen, från Bergianska trädgården i
norr till Svea Artilleri i söder. Det är ett
bälte med offentliga institutioner för sjuk-
vård, undervisning, vetenskap och forsk-
ning, idrott och försvar som byggts ut från
senare delen av 1800-talet och 1900-
talet. Många byggnader har stort kultur-
historiskt värde och är utformade av
några av landets främsta arkitekter. Be-
byggelsen förändras successivt genom
åren och omfattande kompletteringar på-
går eller planeras bland annat vid Musik-
högskolan, universitetet i Frescati och vid
Albano samt vid Kungliga Tekniska Hög-
skolan. Större delen av institutionsbältet
omfattas av miljöbalkens bestämmelser
om nationalstadsparker och omfattas av
den fördjupade översiktsplanen för Kung-
liga Nationalstadsparken.
- **Medborgarhuset** är ett social- och sam-
hällshistoriskt intressant uttryck för folk-
bildningssträvandena på 1930-talet.
Biblioteket och Forsgrenska badet konkre-
tiserar tillsammans mottot "en sund själ i
en sund kropp". Medborgarplatsen har
ofta utnyttjats för olika manifestationer
vilket bidrar till att den har ett symbol-
värde för många södermalmsbor.
- **Norra Bantorget** och fackföreningsrörel-
sens bebyggelse vid angränsande gator il-
lustrerar ett viktigt kapitel i modern
svensk samhällshistoria. LO-huset är ett
före detta bostadshus i jugendarkitektur
medan merparten av de övriga fackföre-
ningsanknutna byggnaderna är uppförda
för uppgiften. Sammantaget är det en
miljö med betydande symbolvärden bland
annat genom årliga 1 maj demonstration-
er sedan början av 1900-talet

Att tillgodose riksintresset och utveckla staden

Offentliga byggnader skyddas i första hand genom myndigheternas fastighetsägande. Ofta kombineras detta med ambitiösa vårdprogram för respektive byggnad. Det är däremot svårt att förstärka skyddet genom planbestämmelser eller byggnadsminnesförklaring för de byggnader som inte längre förvaltas av offentliga myndigheter. Plan- och bygglagens

krav om skälig hänsyn till fastighetsägarens intressen och kulturmiljölagens bestämmelser innebär att kommunen eller länsstyrelsen ofta blir ersättningsskyldig till fastighetsägaren vid sådana skyddsåtgärder.

Tema 7: Det moderna city

Hamngatan i hörnet vid Kungsträdgårdsgatan. Bild: SBK/Arne Fredlund

Stockholms city är mångsidigt sammansatt av olika stadsmiljöer. Där finns delar som har ålderdomlig prägel, exempelvis de låga stadsmiljöerna kring Gamla Brogatan, Klara Norra kyrkogata och delar av Drottninggatan. Andra delar är uttryck för det sena 1800-talets borgerliga storstad, exempelvis kvarteren kring Birger Jarlsgatan, Nybroplan och Stureplan. Stora delar präglas emellertid av cityomvandlingen efter andra världskriget.

Bebyggelseutveckling

Den tidiga utvecklingen av ett nytt kommersiellt och administrativt centrum kan fortfarande upplevas, bland annat i delar av bebyggelsemiljöerna kring Gustav Adolfs torg, Centralstationen, Stureplan och vid Kungsträdgården. Många av byggnaderna från slutet av 1800-talet och början av 1900-talet har dock förändrats påtagligt interiört, för att anpassas efter nya behov. En del har rivits och ersatts av nyare, mer storskaliga byggnader.

Det tidiga 1900-talets två nya huvudgator, Kungsgatan och Sveavägen, vilka blev dåtidens främsta affärs- och nöjesgator, tappade mycket av sin betydelse 1960-80. Stureplan och Kungsgatan har därefter fått en renässans

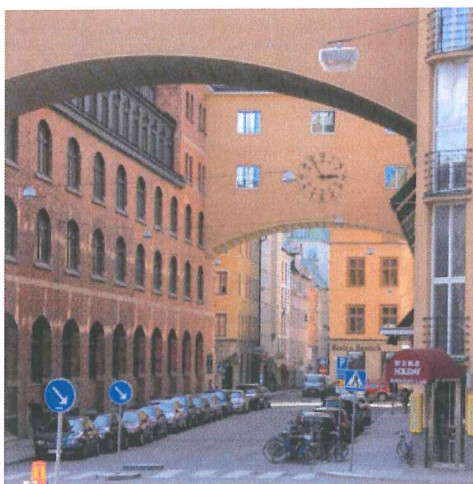
genom varsam omvandling och utökning av kommersiella lokaler och satsning på bättre offentlig miljö. Sveavägen håller på att stärkas genom satsningar på om- och tillbyggnader för att skapa mer levande bottenvåningar och effektivare kontorslokaler i vissa kvarter. Vasagatan är också på väg att återfå sin tidigare roll genom utbyggnaden av flera hotell och tillkomsten av en ny pendeltågsstation. Efter andra världskriget skapades ett nytt östvästligt kommersiellt huvudstråk genom Hamngatan-Sergels torg-Klarabergsgatan som fortfarande behåller sin betydelse. Samtidigt har andra äldre, en gång viktiga offentliga platser, som Brunkebergs torg, tappat sin roll i staden.

Den mest dramatiska omvandlingen av Stockholms city inleddes med rivningarna av stora delar av den äldre bebyggelsen i centrala Stockholm efter andra världskriget. Nya byggnader byggdes 1950-1980 i djupa schakt för att också skapa plats för tunnelbana och den nya stadens logistik under de gamla marknivåerna. Bebyggelsens skala ökade. Det mesta av detta är kvar och sätter en tydlig prägel på dagens city. Omvandlingen innebar även att city upphörde att vara en boendemiljö.

Jakobsgatan. Bild: SBK/Arne Fredlund

Från slutet av 1980-talet har staden drivit en medveten policy att återskapa det moderna city som en attraktiv stadsmiljö. Trafiksepareringen med fotgängarstråk över och under gatustråk har delvis byggts bort och ersatts av mer attraktiva gaturum. De storskaliga kvarterens avvisande bottenvåningar har stegvis öppnats med fler entréer och kommersiella lokaler som är vända mot gatan. Ett mål har också varit att återskapa ett mer mångfunktionellt city som befolkas även efter stängningsdags, genom att ge bättre förutsättningar för nya bostäder, hotell och nöjesetablissemang m.m. På några ställen i city har parkeringsgarage och kontorsbyggnader fått rivas och ersättas av nya byggnader med bostäder och mer attraktiva lokaler. Många byggnader har fått höjas med 1-3 våningar. Särskilt påtaglig har omvandlingen varit i nordöstra delen av city (kvarteren norr om NK) där cirka 30% av kvarteren (6 av 17) byggts om och kompletterats med förhöjda delar. Det har bidragit till att området utvecklats som en livligt befolkad stadsmiljö. Utvecklingen av stadsmiljön har fått minst genomslag i regeringskvarteren i Södra Klara, där ökade säkerhetskrav har hindrat en omvandling av bottenvåningar, även när kvarteren förändrats.

Klara Norra Kyrkogata. Bild: SBK/Arne Fredlund

Figur 2 Cityområdets geografiska avgränsning enligt Översiktsplan 2010 Promenadstaden. Avgränsningen följer Tegnérgatan, Birger Jarls gatan, Humlegårdsgatan, Sönderlånggatan, Nybroviken, Norrström och Klara sjö

Mellangatan i kvarteret Hästen.

Bild: SBK/Arne Fredlund

Motstående intressen

I Stockholms levande karaktär ingår att staden har ett modernt city som fungerar som en attraktiv mötesplats med en mångsidig och rik stadsmiljö där boende och olika administrativa, kommersiella och publika funktioner av högsta kvalitet blandas med varandra. Med ett *modernt city* avses ett city som utvecklas och tar hand om samtidens och framtidens behov. Det är inte fråga om ett city som enbart var modernt vid en viss tidpunkt i stadens historia. Ett övergripande kulturvärde är att det moderna city fortsätter att upplevas som en modern, intensivt utnyttjad stadsmiljö som följer med sin tid och förändras och ständigt tillförs nya kvaliteter. Många storstäder har fått uppleva att de centrala delarnas kommersiella betydelse har urholkats på grund av att handel, kontor och andra funktioner föredragit andra lokaliseringar. Det är angeläget att Stockholms city inte utvecklas i sådan riktning

utan att city kan behålla sin attraktivitet som premiumplats för handel, kontor och andra verksamheter samtidigt som city återfår sin roll som bostadsmiljö.

Samtidigt är resultatet av cityomvandlingen en kulturhistoriskt intressant miljö som är ett uttryck för hur dåtidens politiker och tjänstemän såg på staden. I planeringen för citys fortsatta utveckling behövs en avvägning mellan intresset av ett modernt city och värdet av att bevara 1950-1980 talets byggnader. Många av citys byggnader från tiden efter andra världskriget har ur kulturhistorisk synpunkt klassificerats vara av högt värde. Det stora antalet byggnader från denna tid innebär emellertid att de sätter en tidsprägel på delar av city som kan vara svårt att förena med att city ska kunna fortsätta att upplevas som ett modernt city i vår tid och i framtiden. I en intresseavvägning med hjälp av stads- och kulturmiljöanalyser bör det finnas goda förutsättningar att bestämma vilka av 1950-1980 talets byggnader som är särskilt angelägna att bevara.

Värdekärnor

Värdekärnor inom temat *Det moderna city* är Kungsgatan, Hötorgscity, Sergels torg samt Hamngatan. En beskrivning av de kulturhistoriska värdena inom respektive område finns i *Alla tiders Stockholm*.

- Värdekärnor för riksintresset i city är kulturmiljöer där det också finns ett starkt förändringstryck och där det ställs särskilda krav på kulturmiljöanalyser vid förändringar som kan påverka de kulturhistoriska värdena.
- Vid påbyggnader i city ska särskilt beaktas att inte skymma viktiga vyer mot **Kungstornen** vid Kungsgatan och höghusen vid **Hötorgscity**

Spårvagnshållplatsen vid Sergels Torg och Hötorgscity. Bild: SBK/Arne Fredlund

Att tillgodose riksintresset och utveckla staden

Enligt vägledningen i översiktsplan 2010 Promenadstaden (sid 35) är avsikten att "*Vidareutveckla förnyelsen av city med fokus på intensiva stadsmiljöer, attraktiva huvudstråk och modern citybebyggelse.*"

Det pågår ett arbete med att ta fram ett program för citys förnyelse och utveckling. Avgränsningen av city i detta arbete omfattar både de moderna delarna av city och de områden som mer liknar den klassiska stenstaden (avgränsningen av city - se figur 2 sid 33).

Delar av citymiljön är eftersatt och behöver utvecklas som stadsmiljö. Följande är exempel på generella åtgärder som kan ingå i förnyelsearbetet enligt cityprogrammet:

- Återskapa liv och attraktivitet i eftersatta offentliga rum

- Levandegör kvarter genom fler entrépunkter
- Fler bostäder för en levande citymiljö
- Öppna upp stängda fasader och omvandla slutna bottenvåningar till publika lokaler
- Avlägsna mörka smattor och prång på offentliga platser
- Återställ sammanhängande gångytor utan nivåseparering från trafiken
- Möjliggör liv i stadsrummet över hela dygnet
- Trygga, säkra och attraktiva gångpassager och kopplingar till tunnelbanan

Stadsbyggnadskontorets bedömning är att dessa nya värden som tillförs city genom fortsatt utveckling kan bidra till att riksintresset stärks och att de är viktiga ur kulturmiljösyn-

punkt för att bevara upplevelsen av ett modernt city. Det handlar om bättre offentliga rum och en utveckling mot ett mer mångfasetterat city med inslag av fler bostäder och en mer småskalig struktur av publika rum och gator.

För att city ska kunna utvecklas enligt nya behov och med nya kvaliteter behövs ofta ombyggnader av befintliga byggnader. Många av de stora kontorsbyggnaderna från efterkrigstiden kan inte längre erbjuda tillräckligt attraktiva lokaler. Bland annat är det svårt att tillgodose krav på miljöcertifierade byggnader. Ibland kan ett medel för att uppnå förbättringar i stadsmiljön vara att medge ökad byggrätt och tillåta påbyggnader (jämför även sid 41 om stadens silhuett och vyer). I vissa fall kan rivning och nybyggnad skapa större värden än bevarande och ombyggnad. En förutsättning är att projekten genomförs med stöd av kulturmiljöanalyser och att de svarar mot stadens vision för city genom att tillföra vär-

den i det offentliga rummet och kvaliteter i form av större funktionsblandning och arkitektonisk kvalitet i enlighet med Arkitektur Stockholm. Det krävs också att byggnaderna infogas på lämpligt sätt i stadsrummet och att förändringarnas konsekvenser bedöms ur antikvariskt hänseende. Hittills genomförda projekt innebär både bra och dåliga exempel på konsekvenser för stadsmiljön.

Det är angeläget att de relativt få äldre partierna inom citys centrala delar som har överlevt 1950 – 1980-talens rivningsvåg bevaras. Det gäller också 1800-talets stenstadsbebyggelse i cityområdets utkanter. Det är viktigt att värna om bostadsmiljöer i city och där så är möjligt återställa kontoriserade bostadshus för boende.

I de västra delarna av city är avsikten att överdäcka spårområdet och skapa ett tillägg till city med en ny tät och blandad stadsmiljö som stärker sambanden mellan Norrmalm och Kungsholmen.

Hamngatan. Bild: SBK/Arne Fredlund

Tema 8: Det gröna Stockholm

Södra Djurgården vid Rosendals trädgård. Bild: SBK/Arne Fredlund

Att Stockholm i dag är en grönskande stad beror på stadens naturliga förutsättningar med berg, vatten och stora naturområden men kanske framför allt på de höga ambitionerna under 1800- och 1900-talet. I den så kallade Lindhagenplanen från 1866 gavs för första gången ett övergripande perspektiv på Stockholms gröna struktur. Breda trädplanterade gator, stjärnplatser, anlagda parker och naturpräglade bergspartier ingick i planen för innerstaden. Under andra hälften av 1800-talet och en stor del av 1900-talet anlades mängder av parker och mindre planteringar i innerstaden. Flera av dem erbjöd nöjen som musik, restauranger och caféer. Att flanera utvecklades till en omtyckt fritidssysselsättning. Ambitionerna fortsatte med 1900-talets byggande.

Stadsträdgårdsmästaren Holger Blom och arkitekten Erik Glemme formulerade banbrytande modernistiska idéer från 1930- till 1960-talet inom den internationellt kända *Stockholmsstilen*. De inspirerades av Mälarlandskapet och lyfte fram parkens roll i stadsbyggandet genom att betona gröna samband och parkstråk. De tog även fasta på parkens hälso-

samma och sociala funktioner och betonade parkernas roll som mötesplatser med inslag som teatrar, plaskdammar och lekplatser. Norr Mälarstrands strandpromenad tillkom under denna tid.

Markanvändning och bebyggelseutveckling

Den ur kulturhistoriskt och ekologiskt perspektiv överlägset viktigaste delen av innerstadens gröna stadsmiljö är Kungliga Nationalstadsparken. Den innebär att stora naturområden bevarats i huvudsak oexploaterade ända in i Stockholms hjärta. Den nära samverkan mellan nationalstadsparkens naturupplevelser och det intensiva stadslivet i ger Stockholms innerstad en unik prägel.

En annat särskilt karaktärsskapande del av den gröna strukturen är satsningen på offentliga promenadstråk längs innerstadens vatten. Ända sedan tillkomsten av Strandvägen har stadens målmedvetet strävat efter att utveckla stadsmiljön så att allt fler delar av innerstadens stränder görs tillgängliga för allmänheten. Många av dessa stråk har park-

karaktär. Ett sentida exempel är tillkomsten av Hornsbergs strandpark i ett tidigare industriområde vid vattnet på nordvästra Kungsholmen. Ett annat exempel är initiativet att öppna Årstaholmar för allmänheten och göra öarna lättare tillgängliga.

Parker i innerstaden har alltid varit uppskattade och har därför bevarats som obebyggda delar av stadsmiljön. Parkernas utformning med träd, gångvägar, planteringar och parkbyggnader för serveringar, utomhusscener, parklek och andra anläggningar har däremot i regel förändrats kraftigt jämfört med sitt ursprung. I enstaka fall har de kompletterats med andra typer av bebyggelse, exempelvis förskolor, tennisbanor eller depåer för parkskötsel.

Några av parkerna ingår i värdekärnor enligt andra teman för innerstadens kulturvärden. Det gäller exempelvis Strömparterren som ingår i Helgeandsholmen, Vita bergsparken och Observatoriekullen.

Gator med alléträd och gröna stjärnplatser har bevarats, men träd har ofta behövt bytas ut på grund av skador eller sjukdomar. Under slutet av 1900-talet och början av 2000-talet har en del befintliga gator planterats med träd. Erfarenheterna visar att det kan fungera väl på bredare gator, som Lindhagensgatan, men att träd som planteras på stenstadens traditionella 18 meters gator sällan får tillräckligt livsrum för att utvecklas bra.

I samband med innerstadens utveckling med ny bebyggelse har enstaka nya parker skapats och många befintliga parker rustats upp. Det gäller exempelvis Fatbursparken på Södermalm och Nelly Sachs park på nordvästra Kungsholmen.

Motstående intressen

Stockholm är i en period av kraftig befolkningstillväxt. Det innebär att många olika intressen konkurrerar om marken och att det även kan få påverkan på innerstadens parker och natur. Främst handlar det om ökat tryck och slitage på existerande park- och naturområden, när antalet besökare blir fler.

Det förekommer även att park- och naturområden behöver dubbelutnyttjas och exempelvis användas som friytor för förskolor och skolor som inte har tillräckligt stora egna gårdar. Samutnyttjande behövs ibland även beträffande park- och idrottsändamål.

Ett exempel på samutnyttjande är även båtuppläggningsplatser på Långholmen som under sommaren, när båtarna ligger i vattnet, kan utnyttjas som camping för husvagnar och campingbilar.

Värdekärnor

Värdekärnor inom temat *Det gröna Stockholm* är Kungsträdgården, Humlegården, Berzelii park, Bergsparkerna, Koloniområden, Parklandskapet vid Brunnsviken samt Södra Djurgården. En beskrivning av de kulturhistoriska värdena inom respektive område finns i *Alla tiders Stockholm*.

- **Kungsträdgården** är Stockholms äldsta park. Den började som 1400-talets kungliga köksträdgård, som omvandlades till 1600-talets barockträdgård för adeln, som sedan blev 1800-talets mötesplats för den nya borgarklassen och 1900-talets nöjes- och rekreationsplats för alla. Parken har rustats upp under 1990-talet med nya träd och ny utformning. Den innehåller ett flertal caféer och serveringar och används för olika evenemang. En konstfrusen isbana bidrar till att folkliv även vintertid. De omgivande byggnadernas representativa fasader bidrar till upplevelsen av ett viktigt offentligt rum. Parken omfattas av en äldre detaljplan som fortfarande bedöms vara i huvudsak aktuell.
- **Humlegården** ägs av staten och härbärgerar Kungliga biblioteket samt vissa andra byggnader och anläggningar. Den bär spår av flera perioders trädgårdskonst med lindar från 1600-talet, slingrande promenadvägar och statyer från 1800-talet och lekanläggningar och serveringar från 1900-talet. Detaljplan saknas.

Musikaliskt evenemang i Humlegården.
Bild: SBK/Arne Fredlund

- **Berzelii park** anlades i mitten av 1800-talet för att förbättra stadsmiljön. Den fylldes direkt av en flanerande borgarklass som umgicks och betraktade växtligheten. Strukturen från 1800-talet med träd, planteringar, staty och järnstaket innebär att parken har kvar en ursprunglig karaktär trots olika förändringar. Kulturvärdet förstärks av samspelet med Birger Jarls-gatan praktfulla bebyggelse från 1890-talet, då gatan upp till Stureplan utvecklades till Stockholms nya kommersiella centrum med butiker, varuhus och monumentala kontors- och bostadsfastigheter.
- Ett intressant karaktärsdrag för innerstaden är de anlagda **bergsparkerna** från slutet av 1800-talet. Bergsparkerna var en viktig komponent i den så kallade Lindhagensplanen och ett framsynt sätt att skapa värde av annars svårutnyttjade partier i innerstaden. Under 1880- och 1890-talen anlades bland annat Tantolunden, Kronobergsparken, Vitabergsparken och Vasaparken.
- Innerstadens **koloniområden** är ett uttryck för det tidiga 1900-talets socialpoli-

tiska stadsbyggande. Syftet var att obe-medlade stockholmare skulle ha möjlighet till rekreation och odling på egen täppa. Hundratal lotter avstyckades på mark i Eriksdalslunden, Barnänsområdet, Årstalunden, Tantolunden och Stadshagen. Koloniträdgårdsområdena från 1900-talet har bevarats men bebyggel-sens tillfälliga karaktär har medfört att små kolonistugor ofta bytts ut och änd-rats över tiden.

- Parklandskapet vid **Brunnsviken** ligger inom nationalstadsparken och är tillsam-mans med Hagaparken i Solna särskilt präglad av den gustavianska tidens ro-mantiska parkideal. Området omfattas av den fördjupade översiktsplanen för Kung-liga Nationalstadsparken.
- **Södra Djurgårdens** långa tradition som naturpark och folkligt utflyktsmål är unik i Sverige men kan jämföras med liknande parker i Berlin och Wien. Området omfat-tas av den fördjupade översiktsplanen för Kungliga Nationalstadsparken.

Att tillgodose riksintresset och utveckla staden

Staden har tagit fram ett tillägg till Stockholms översiktsplan 2010 Promenadstaden: Den gröna promenadstaden. Där redovisas mål och strategier för hur Stockholms gröna kulturvär-den ska förvaltas och hur staden ska berikas med nya parker av hög klass.

Kommunfullmäktige antog 2009 en fördjupad översiktsplan för Kungliga Nationalstadspar-

ken. Syftet är att ge vägledning för beslut om användningen av mark- och vattenområden i nationalstadsparken samt för beslut om hur den byggda miljön sak utvecklas och bevaras. Den fördjupade översiktsplanen omfattar bland annat Brunnsviken samt Norra och Södra Djurgården.

*Caféer i Kungsträdgården.
Bild: SBK/Arne Fredlund*

Tema 9: Stockholmska särdrag

Riddarfjärden. Bild: SBK/Arne Fredlund

Stockholm har tillkommit i ett historiskt växel-
spel mellan de naturgivna förutsättningarna
och olika tiders stadsbyggande, ideal och re-
gelverk. Det har skapat karaktärsfulla särdrag
som präglar Stockholms innerstad med Djur-
gården och som ger upphov till unika skön-
hets- och upplevelsevärden. Det gäller stadens
samspel med starka landskapselement, de
tydligt avläsbara historiska lagren som års-
ringar i stadsväven och stenstadens tydliga
yttre gräns. Det handlar vidare om stadens
siluett samt om vyer, blickfång och kontakten
med vattnet.

Uttryck för riksintresset enligt Riksantikvarieämbetet:

*... stockholmska särdrag som anpassningen
till naturen, fronten mot vattenrummet och
Stockholms inlopp, både från Saltsjön och
Mälaren. Vyerna från viktiga utsiktspunkter,
blickfång, kontakten med vattnet. De tydligt
avläsbara "årsringarna" i stadsväxten. Sten-
stadens tydliga yttre gräns. Stadssiluetten
med den begränsade hushöjden där i stort sett
bara kyrktornen och offentliga byggnader
tillåtit höja sig över mängden. Byggnader och
miljöer med anknytning till konstnärliga verk
och historiska personer.*

En fylligare beskrivning av de stockholmska
särdragen finns i *Alla tiders Stockholm*.

Stadens anpassning till naturen

Stockholms stadslandskap är en gestaltad
helhet där den anlagda stadsmiljön med gator,
parker, kvarter och byggnader fogats ihop
med ett dramatiskt naturlandskap. Innersta-
den är byggd i ett skärgårdslandskap med
vattenrum och betydande bergshöjder, som
länge präglade stadsmiljön. Även om land-
skapselementen numera är mindre framträ-
dande, på grund av att 1900-talets föränd-
ringar utjämnat många nivåskillnader, är
stadsmiljöns framväxt i skärgårdslandskapet
fortfarande läsbar. Berg, vattenrum och
grönska samspelar med bebyggelsen och prä-
glar upplevelsen av Stockholm.

- **Förkastningsbranten vid Södermalm.** Ett
av de starkaste landskapselementen som
präglar innerstaden är den tvära förkast-
ningsbranten i Södermalms kant mot Rid-
darfjärden och Saltsjön. Den höjer sig om-
kring 40 meter över havsytan och har i
alla tider fungerat som en svårforcerad
barriär. Den präglat Södermalms karaktär-
istiska siluett mot vattnet med bebyggelse
som klättrar uppför berget eller balanse-
rar uppe på kanten och därigenom under-

stryker topografin. Upplevelsen av förkastningsbranten har stort värde för förståelsen av Stockholms stadsstruktur.

- **Stockholmsåsen** blev en utgångspunkt för stadens grundande, genom att erbjuda vägförbindelser på åsryggen över Södermalm för Göta landsväg, nuvarande Götgatan. Vägsträckningen bestämdes av en sänka i förkastningsbranten och att åsen skapade en landtunga mot Stadsholmen, vilket gav förutsättningar för en landväg in i staden via nuvarande Slussen och en bro över vattnet mot Järntorget. Åsen innehöll även ett grundvattenflöde, vilket gav förutsättningar att ordna brunnar på Stadsholmen. Åsens höjd varierade, men var på Norrmalmssidan omkring 40 meter över havsytans nivå. Det innebär att åsen också varit en barriär som försvårat östvästliga förbindelser mellan stadens bebyggelse på Norrmalm, ända fram till 1900-talet. Stadsplanestrukturen och gatornas sträckning speglar fortfarande detta, trots att åsens som topografiskt element inte längre finns kvar i innerstaden, utom vid Johannes kyrka, Observatoriekullen, Vanadislunden och Bellevueparken. Spår från åsens sträckning syns idag genom de högre liggande gator som på broar korsar Kungsgatan och Hamngatan.

Norrbro från 1807. Bild: SBK/Arne Fredlund

- **Innerstadens vattenrum** är det tredje landskapselementet som ligger till grund för Stockholm. Det inramas till stor del av bebyggda och anlagda fronter. Riddarfjärden och Saltsjön är vidsträckta vattenrum. Avståndet är idag drygt 0,5 km mellan Söder- och Norr Mälarstrand. Avståndet mellan Strandvägen och Stadsgårdskajen är över 1,3 km. I äldre tider var fjärdarna vidare och öarna mindre. Landhöjningar och utfyllnader har minskat vattenrummen. Ända fram till 1920-talet, då Västerbron byggdes, fanns ingen annan landförbindelse än vägen över Stadsholmen. Att

vattenvägarna från Mälaren och Östersjön möts vid Stadsholmen är också en utgångspunkt för staden. Här kunde fartygen inte ta sig förbi efter vikingatiden, utan allt gods måste lastas om och bäras över den smala landtungan.

Stadens årsringar

Stockholms innerstad har en struktur där stadens tillväxt kan utläsas som årsringar som i steg efter steg lagts till den äldsta stadskärnan. Det är ett karaktärsdrag, som är tydligare bevarat i Stockholm än i många andra storstäder. Åsringsmönstret framgår av Stockholms stadsmuseums klassificering av innerstadens byggnader efter vilken period de är byggda. De områden som identifierats som värdekärnor i riksintresset bidrar till att åsringsmönstret är lättare att uppleva.

Stadens tillväxt har inneburit att den täta stenstadsbebyggelsen hela tiden lagt ny mark under sig och att den markanta gränsen mellan stenstad och omgivande stadslandskap successivt flyttats utåt och ändrat form. Idag är den mindre markant genom att innerstadens täta stadsbebyggelse fortsätter även utanför stenstaden, men stenstadens gräns kan fortfarande upplevas tydligt i anslutning till Lindhagens system med gränsboulevard, Valhallavägen och Ringvägen.

Av hänsyn till åsringsmönstret är det av värde att använda äldre kartor över Stockholms stadsplanestruktur som en referens när nya åtgärder planeras. Genom Stockholms stads digitaliserade information, *Stockholmskällan*, finns möjlighet att jämföra historiska kartor från 1600-talet och framåt (www.stockholmskallan.se).

- För **Gamla stan** finns bland annat en användbar karta över stadsdelen från 1626 (Krigsarkivet handritade kartor 12 nr. 17).
- För **det äldsta gatunätet på Södermalm** finns en karta, som visar det oregelbundna gatunätet före 1600-talets stadsreglering (Stockholms stadsarkiv, handritade kartor 68).
- **1600-talets gaturegleringar** på malmarna, som inleddes under ledning av överståthållaren Clas Fleming under 1630-talet återges bland annat på en karta från 1650-talet (Lantmäteriarbivet A99-1:11).
- **Lindhagenkommitténs förslag** till gatureglering av malmarna redovisas i kartor

upprättade 1866 (Se Gösta Selling "Esplanadsystemet och Albert Lindhagen, Stadsplanering i Stockholm 1857-1887" Stockholm 1970).

Bebyggelse vid Klara Sjö.

Bild: SBK/Arne Fredlund

Fronten mot vattenrummen

Ända sedan stadsmuren revs under 1600-talet har fastigheter på Stadsholmen med läge vid vattnet varit särskilt attraktiva. På dessa tomter har påkostade och prestigefulla byggnader uppförts, väl synliga i stadsbilden.

Innerstadens övriga strandlinjer var däremot under lång tid platser för militär verksamhet, infrastruktur, handel och industri. När staden har vuxit har dessa funktioner efter hand flyttat från innerstaden och stadens ansikte mot vattnet har fått ny karaktär. Vattenfronten har börjat användas för ny, medvetet gestaltad och representativ bebyggelse, särskilt i stadens centrala delar. På andra håll har bostadsbebyggelse placerats mot vattnet, som Bergsunds strand vid Liljeholmsviken och Kungsbro strand vid Klara sjö med bostadsbebyggelse från 1920- och 1930-talen. Strandlinjerna har förändrats på grund av landhöjningen och genom utfyllnader. De har även omvandlats med stenlagda kajer, både för sjöfartens behov och för att skapa attraktiva offentliga stadsrum vid vattnet. På andra ställen har strandlinjen gjorts allmänt tillgänglig genom anlagda parker. På detta sätt har innerstadens stadsmiljö tillgång till strandlinjen och vattnet nästan överallt utom vid Norrmalms och Vasastadens strandlinje mot Barnhusviken.

- Särskilda märkesbyggnader har gärna placerats i fronten mot de centrala vattenrummen. Det gäller Nationalmuseet, Operan, Riksdagshuset och Rosenbad, Grand Hotell, Stockholms stadshus, Kungliga Dramatiska Teatern, Vasamuseet och fler.

- Under lång tid skedde en stor del av kommunikationen via vattnet med hjälp av allt från små roddbåtar till stora fartyg. Med undantag för broarna från Stadsholmens norra och södra del dröjde det ända till 1920-talet innan brobyggandet tog fart i Stockholm. Idag ingår broar som Västerbron och Tranebergsbron som viktiga element i stadens front mot vattnet.
- Utbyggnaden av stambanan och tunnelbanan mellan Gamla stan och Riddarholmen, samt tillkomsten av Centralbron, har fått en påtaglig inverkan på innerstadens centrala vattenrum.
- Genom ombyggnaden av Slussen minskas risken för översvämningar utmed Mälarens strandlinjer så att bebyggelse nära vattnet är bättre skyddad.

Katarinabergets siluett. Bild: SBK/Arne Fredlund

Stadens siluett, vyer och blickfång

Stockholms innerstad har en siluett som utgår från landskapets topografiska förutsättningar och hur bebyggelsen har reglerats. Den baseras på att de enskilda byggnaderna ingår i en större bebyggelsemassa som följer landskapets nivåer och där enskilda byggnader sällan har exakt samma höjd som sina grannhus, men inte heller avviker alltför kraftigt i höjd från sin omgivning. Det skapar ett varierat och småskaligt taklandskap där kyrktorn och andra enskilda höga byggnader blir accenter. Innerstadens siluett utanför Stadsholmen dominerades på 1600-talet av stensstadsbebyggelse med hus i 2-3 våningar och lägre utkantsbebyggelse.

Under senare delen av 1800-talet infördes en helt ny skala med stenstadsbebyggelse i 5 våningar i det som definierades som "ny stad". Ännu högre byggnader tilläts vid esplanader och boulevarder. Under 1910- och 1920-talen sänktes skalan till 3-4 våningar i en del nya

områden. När den äldre stenstadsbebyggelsen under efterkrigstiden sanerades ersattes många av de äldre kvarterens täta bebyggelse med glesare placerade bostadsbyggnader i 5-7 våningar. Kontorsbebyggelsen i efterkrigstidens city tilläts också ofta till motsvarande höjder och ibland något högre. Med början genom Kungstornen i slutet av 1920-talet har stadens siluett fått flera tillskott med nya höga hus, som likt de äldre kyrktornen sticker upp ur bebyggelsemassan som tydliga accenter.

Innerstadens läge vid de stora vattenrummen och med berg om 30-40 meters höjd ger goda förutsättningar för att uppleva stadslandskapet på håll, genom vyer och utblickar från olika punkter. Många vyer från stadens utsiktsplatser är berömda och omskrivna i litteraturen. Stadslandskapet kan även upplevas från höga byggnader, stadens broar och vattenvägar. Att ta vara på de möjligheter till vyer och utblickar som stadslandskapet och högre byggnader kan erbjuda, är väsentligt för att värna om stadens kulturhistoriska särdrag. Det är samtidigt en självklarhet att vyer och blickfång till viss del ändras när staden växer och utvecklas.

- Södermalms siluett domineras av förkastningsbranten och bebyggelsen i anslutning till den samt av Maria Magdalena och Katarina kyrkor.
- Östermalms och Norrmalms siluett (utom city) präglas i huvudsak av stenstadens bebyggelsemassa som reglerades enligt 1874 års byggnadsstadga och de högre belägna bebyggelsepartierna på Stockholmsåsen.
- Kungsholmens siluett domineras av Stadshuset, Norr Mälarstrands bebyggelsefront mot Riddarfjärden och högre belägna bebyggelsegrupper vid Kungsklippan och Hantverkargatans övre del.
- Citys siluett har karaktär av en blandad bebyggelsemassa med högre accenter som Kungstornen och Hötorgshuset. I det moderna city är bebyggelsemassans ge-

nomsnittliga byggnadshöjder numera högre än i stenstaden.

Motstående intressen

Det är vanligt att det uppstår diskussioner om förändringar som berör innerstaden och att det finns olika uppfattningar om vad som är lämpligt att bygga. Idag sker en intensiv debatt i media om bebyggelseutvecklingen i Stockholm. Den som läser äldre publikationer och tidningar kan se att debatten om Stockholms stadsbyggande var livlig redan på 1800-talet. Det är självklart att en stads karaktär påverkas av utvecklingen och att det väcker debatt. Stockholms innerstad är centrum i en snabbt växande storstad och förändringarna kommer oundvikligen att prägla stadsmiljön och påverka flera av innerstadens karaktäristiska särdrag. Det gäller därför att säkerställa ett medvetet förhållningssätt till kulturvärdena i stadsplaneringen

En fråga som ofta leder till konflikter är förslag om nya höga hus. Det uttrycks ibland också en oro att den ackumulerade konsekvensen av fler påbyggnader på befintliga hus kan bli en skada för stadens siluett. Andra frågor gäller konsekvenser av att enskilda hus rivs i innerstaden eller hur förslag med ny bebyggelse kan påverka innerstadens front mot vattnet.

En negativ konsekvens är att diskussionens fokus ofta inriktas på vad som kan befaras skada kulturvärdena än hur kulturvärdena kan bli till nytta för stadens utveckling och ses som en tillgång för framtiden. Det är ett problem som bör åtgärdas tidigt i planeringsprocessen för att undvika onödigt osäkerhet och omtag. Stadsbyggnadskontoret bedömer att formerna för dialog och samverkan kan utvecklas i detta avseende. På grund av Stockholms snabba tillväxt är det knappast konstruktivt att ifrågasätta om innerstadens karaktär får ändras. Det är däremot angeläget med en dialog om hur det kan ske så att både kulturvärden och utvecklingsbehov tillgodoses. Här är frågan om arkitektonisk kvalitet avgörande

Att tillgodose riksintresset och utveckla staden

Stockholms särdrag är karaktärsdrag som behöver beaktas i de stads- och kulturmiljöanalyser som ingår i underlag för beslut om förändringar i större detaljplaneprojekt. Staden reviderar nu Stockholms tidigare byggnadsordning (som ingick i Översiktsplan 1999),

som ett vägledande dokument för hur de stockholmska särdragen kan tas tillvara och utvecklas. Vid behov kan även andra kunskapsunderlag och vägledningar tas fram som hjälp för fastighetsägare, byggherrar, kommunen och andra myndigheter.

- Förslag till **påbyggnader** i det moderna city behöver i första hand prövas med hänsyn till deras konsekvenser för stadslivet och hur mikroklimatet på gator och torg påverkas av minskat solljus, skuggning och blåst.

I många kvarter i det moderna city har staden tillåtit utökad byggrätt, som möjliggör påbyggnader med 1-3 våningar på tidigare ej påbyggda hus. Denna utveckling beräknas fortsätta med begränsade konsekvenser för innerstadens siluett. De medför en måttlig skalförskjutning och fler byggnader med 8-10 våningar, som vid kvarteren Hästen, Jericho och Jakob Större. Sådana byggnader kan nå 35-40 meter över mark, vilket inte behöver medföra någon markant förändring av siluetten. Högre byggnader som Kungstornen och Hötorgshusen, vilka når ca 60 meter över mark, kan fortfarande upplevas som accenter som sticker upp ur bebyggelsemassan. Konsekvenserna av måttligt höjda byggrätter är dock beroende av att byggnaderna utförs så att de kan smälta in i ett uppdelat och varierat taklandskap. Erfarenheter visar att påbyggnader lättare smälter in i taklandskapets volymer och stadens siluett om de begränsas till delar av fastigheter eller kvarter. Påbyggnader bör undvika att utformas med stora reflekterande glaspartier utan hellre i material som bättre svarar mot det omgivande taklandskapets färg-, form- och materialverkan.

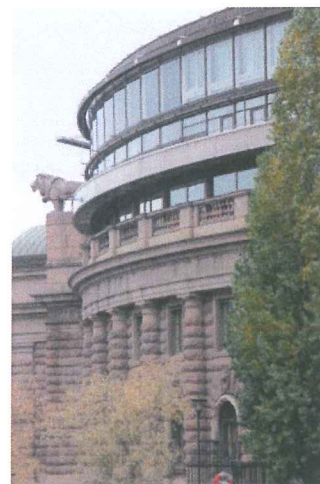
Ovanstående resonemang är avsett att gälla påbyggnader på efterkrigstidens bebyggelse i det moderna city. I tillämpliga delar kan det även överföras på efterkrigstidens bebyggelse på malmarna. Som hjälp för bedömningen utvecklar staden 3D modeller av innerstaden. Däremot gäller slutsatserna inte äldre bebyggelse från tiden före andra världskriget, varken på malmarna eller i city. Sådan bebyggelse har ofta en viktig roll för upplevelsen av Stockholm som en historisk stadsmiljö, vilket medför att påbyggnader i regel är olämpliga.

- **Höga hus** påverkar stadens siluett både inom och utanför riksintresset. För att bedöma förslag med höga hus behövs en särskild bedömning av deras påverkan på innerstadens siluett och vyer samt av den samlade effekten av befintliga och nya höga hus. Höga hus får en särskild betydelse i stadslandskapet. Det ställer särskilda krav på att deras innehåll och arkitektoniska kvaliteter motsvarar den symbolverkan de får på grund av sin höjd.

- **Fronten mot vattnet.** Stockholms stad utvecklar tillgängligheten till kajer och stränder. Ny bebyggelse kan bli ett värdefullt tillskott även i känsliga lägen, förutsatt att den utformas med hög arkitektonisk kvalitet. Att fortsätta traditionen med representativa märkesbyggnader nära vattnet bygger vidare på innerstadens karaktärsdrag. Som hjälp behövs analyser av kulturmiljö och stadslandskap, exempelvis av det slag som använts för det planerade Nobelcentrum på Blasieholmen. Vid ny bostadsbebyggelse nära innerstadens vattenrum kan olika förhållningssätt övervägas beroende på förutsättningarna. Exempel är Kungsbrostrand vid Barnhusviken, Bergsunds strand vid Liljeholmsviken, Hornsbergs strand vid Ulvsundasjön och Norra Djurgårdsstadens kvarter intill Husarviken, alla med bebyggelse nära vattnet som avslutas med en strandgata och en kaj eller eventuellt en smal strandpark.

- Beträffande **rivningar** gäller olika synsätt beroende på vilket område i staden det gäller och vilken betydelse byggnaden har för stadsmiljön (se vidare tema 1-8). Generellt finns starkainvändningar mot att riva bebyggelse från tiden före andra världskriget. Även för särskilt värdefulla yngre byggnader kan rivning ifrågasättas. Vid behov kan staden besluta om anstånd med ansökningar om lov, för att kunna ändra detaljplaner och införa rivningsförbud. När staden prövar åtgärder som innebär rivning och nybyggnad behövs alltid en bedömning av konsekvenserna med hänsyn till de kulturhistoriska värdena. Stadens ambitioner är att om en byggnad rivs i innerstaden ska den ersättas med en ny av särskilt hög arkitektonisk kvalitet.

*Riksdagens
påbyggnad
från 1971.
Bild: SBK/Arne
Fredlund*

Småhus i Enskede. Bild: SBK/Lennart Johansson

Trädgårdsstäder och småhus

Strax före första världskriget inledde Stockholm en bostadspolitisk satsning på nya trädgårdsstäder. En utbyggnad påbörjades i omgivningarna till stenstaden på stadens mark och fortsatte sedan under 1920- och 30-talen med olika småhusområden. Områdena var välplanerade, med inspiration från internationella förebilder, och syftet var att skapa ekonomiska möjligheter för familjer med små inkomster att bo i egna hem. De tidiga trädgårdsstäderna utformades med varierade bostadsformer, gatunät med parker och små platsbildningar och service. De senare trädgårdsstäderna är mindre variationsrika, och omfattar nästan enbart småstugor av olika typer och erbjuder en mer sammanhållen stadsbild.

Idag är dessa områden mycket omtyckta bostadsmiljöer med mycket grönska och stora arkitektoniska och kulturhistoriska värden. Flera av dem har bedömts vara av riksintresse

för kulturmiljövården. Det är Gamla Enskede (påbörjat 1909), Pungpinan (1920-tal), Olovslund (1920-tal), Ålstensgatan (1932-33) samt Norra Ängby och Södra Ängby (1930-tal). Det innebär att de uppräknade områdena kan betraktas som särskilt värdefulla bebyggelsemiljöer som inte får förvanskas enligt 8 kap 13 § plan- och bygglagen samt att områdena även omfattas av skydd mot påtaglig skada på riksintressets värden enligt 3 kap 6 § miljöbalken.

Ålstensgatan. Bild: SBK/Lennart Johansson

Gamla Enskede

Gamla Enskede ligger strax söder om Gullmarsplan. Stadsdelen började byggas 1908 som Stockholms första trädgårdsstad. Stadsplanen är terränganpassad med gator i mjuka kurvor och parker på höjderna. Bebyggelsen omfattar två- och trevånings affärs- och bostadshus utmed de breda gatorna i områdets ytterkanter, samt nationalromantisk egna-hemsbebyggelse vid smalare gator inne i området. Gamla Enskede har ca. 10000 invånare och omfattar nära 300 ha

Riksantikvarieämbetets motivering av riksintresset:

Egnahemsmiljö som speglar det tidiga 1900-talets trädgårdsstadsideal efter internationella förebilder, och en föregångare på det bostadsociala området med landets första radhus.

Pungpinan och Olovslund

Pungpinan ligger vid Skarpnäcksvägen i söderort. Namnet kommer från en numera riven krog vid dåvarande vägen till Tyresö och från ett torp med samma namn, som fortfarande finns kvar. Småhusen vid Pungpinan började byggas 1927 samtidigt som Olovslund (se nedan). Pungpinans äldre bebyggelse omfattar omkring 100 småhus. Området kompletterades 2009 i områdets ytterkant med kedjehus utmed Gamla Tyresövägen. Pungpinan har drygt 2 000 invånare.

Olovslund är en stadsdel i Västerort, mellan Västerled och Gustav III:s väg. Stadsdelen började byggas med små, självbyggda enbostadshus, varav flertalet uppfördes 1927-1928

Riksantikvarieämbetets motivering av riksintresset:

Egnahemsmiljöer från 1920-talets slut, som utgör några av de tidigaste exemplen på den kommunala bostadspolitik, som gick ut på att skapa "småstugeområden" med självbyggda hus för arbetare. Föregångare och förebilder för många områden av likartad typ inom landet.

Olovslund omfattar idag omkring 200 enbostadshus. Stadsdelen är väl belägen nära den centrala staden och en omtyckt boendemiljö. Där finns skola och en park, Olovslunden. Stadsdelen har drygt 500 invånare.

Ålstensgatan

Ålstensgatan i södra Bromma började byggas 1932 som ett radhusområde med sex kvarter på ömse sidor om gatan. De 94 tvåvåningsradhusen byggdes i ren funktionalistisk stil och har snett förskjutna huskroppar som bildar zickzackformade fasader mot gatan. Radhusen har små trädgårdar på baksidan och ligger indragna med förgårdar mot gatan. De snedställda fasaderna med husens entréer, de gröna förgårdarna och Ålstensgatans utformning med alléträd skapar tillsammans ett på samma gång tydligt definierat stadsrum och en luftigt grön miljö som ger området dess speciella karaktär. Det bor omkring 275 personer i de sex kvarteren

Riksantikvarieämbetets motivering av riksintresset:

Bostadsområde i form av funktionalistiskt radhusområde från 1932-33, som speglar den tidiga funktionalismens gestaltningssmässiga och sociala idéer om bra bostäder till rimligt pris för vanliga människor.

Norra Ängby

Norra och Södra Ängby planerades samtidigt men utformade som två helt olika stadsdelar.

Norra Ängby byggdes ut 1931-38 i ett kulturlandskap med gravfält från Vikingatiden och Stora Ängby slott från 1690-talet. I området byggdes 1200 småhus som självbyggeri under ledning av Småstugebyrån i Stockholms stad. Stadsdelen Norra Ängby har omkring 5500 invånare.

Riksantikvarieämbetets motivering av riksintresset:

Norra Ängby egna hemsmiljö, ett stort och enhetligt "småstugeområde" planerat för arbetare, vilket visar stadens satsning på självbyggeri på 1930-talet, den bostadssociala politiken och en framsynt planering som utgick från de äldre kulturlämningarna på platsen.

Södra Ängby

Södra Ängby byggdes 1934-39 som en funktionalistisk villastad på en skogbevuxen höjd nära Mälaren. Området omfattar drygt 500 villor med enhetlig utformning. Stadsdelen Södra Ängby har omkring 1700 invånare.

Riksantikvarieämbetets motivering av riksintresset:

Södra Ängby, ett av norra Europas bästa exempel och största sammanhängande förortsmiljö med större, mycket enhetliga funkisvillor från 1930-talet avsedda för ett tjänstemannaskikt, utbyggt på initiativ av Stockholms stad och ett uttryck för tidens arkitekturideal.

Gemensamma kommentarer

Bebyggelseutveckling

Småstugeområdena Olovslund/Pungpinan och Norra Ängby uppfördes till stor del som självbyggeri med utgångspunkt från typritningar med hus i en, en och en halv och två våningar, oftast på små tomter om 500-600 kvm. Bebyggelsen fick en enhetlig karaktär med lika placering och hustyp vid respektive gata. De ursprungliga husen var små, ofta med en byggnadsarea (yta på marken) om ca 40-50 kvm och med ett till tre rum och kök. Senare byggdes något större hus. Flertalet av husen i småstugeområdena är enligt dagens önskemål för små som bostäder för barnfamiljer. Många av husen har därför byggts till, i första hand in mot trädgårdarna för att inte onödigtvis förändra karaktären mot gatan. Även fasader och tak har i viss mån fått ändrat utseende.

Småstugeområdena har, trots vissa förändringar, behållit sin karaktär från byggnadstiden. Det beror på att byggnadernas enhetliga

placering mot gatan inte ändrats och att bebyggelsen vid respektive gata i huvudsak har kvar en enhetlig skala och färgupplevelse. Enstaka byggnader har förändrats mer påtagligt med negativa effekter för stadsmiljön. Stadsbyggnadskontoret tog på 70-talet fram särskilda miljöprogram för småhusområdena med råd och riktlinjer för hur områdena kunde

Tvåvåningsvillor Enskede. Bild: SBK/Lennart Johansson

bevaras och utvecklas. Dessa riktlinjer har i huvudsak tillämpats vid bygglovsprövningen sedan dess.

Gamla Enskede, Pungpinan, Norra Ängby och Södra Ängby har kompletterats med mindre enklaver med ny bebyggelse i ytterkanter av områdena. Erfarenheterna visar att det har kunnat ske utan att respektive områdes kulturmiljö tagit skada. Vid Ålstensgatan och i Södra Ängby har bebyggelsen förändrats i mycket liten omfattning och den ursprungliga bebyggelsens karaktärsdrag och detaljer är i huvudsak väl bevarad.

Motstående intressen

Det har funnits ett starkt behov av att de små, ursprungliga husen får byggas till, för att bättre motsvara dagens utrymmesbehov för en familj. Detta behov kan både betraktas som ett enskilt intresse för fastighetsägaren/tomträtthavaren men också som ett allmänt intresse för att skapa en god bostadssocial miljö. Samtidigt är det ett allmänt intresse att så långt möjligt bevara stadsmiljöns enhetliga karaktär och kulturvärden. De allra flesta husen är redan tillbyggda.

Småstugeområdenas attraktivitet beror delvis på att stadsmiljöns kulturvärden har bevarats. Det är i första hand ett ansvar för varje fastighetsägare/tomträtthavare. De små tomterna innebär också ett särskilt ansvar för var och en att anpassa åtgärder med omtanke om sina grannar.

Det är önskvärt att sådana fastigheter som redan förändrats med kraftigt utökade byggnadsvolymer inte ges möjlighet till ytterligare utökningar. Det står emellertid i motsättning till de stora byggrätterna i flera av områdena. Utan ändring av gällande detaljplan finns inte möjlighet att neka fastighetsägare bygglov för fullt utnyttjande av byggrätten.

För villastaden i Södra Ängby har förutsättningarna varit annorlunda. Dels har området ett särskilt högt kulturvärde även i ett internationellt perspektiv. Dels har husen mer generösa mått som innebär att det inte finns något allmänt intresse av att tillåta fasadändringar och tillbyggnader. Gällande detaljplan ger också ett mycket litet utrymme för sådana ändringar.

Att tillgodose riksintresset och utveckla staden

Stadsbyggnadskontorets bedömning är att bebyggelseutvecklingen i småstugeområdena i huvudsak kan fortsätta med nuvarande inriktning. Det innebär att tillbyggnader och andra förändringar i första hand bör göras mot gården, för att stadsmiljöns enhetliga karaktär mot gatan så långt möjligt bevaras. Varsamma ändringar och tillbyggnader kan bidra positivt till stadsdelens utveckling. Det är ofta en fördel om den ursprungliga huskroppen kan urskiljas tydligt vid tillbyggnad samtidigt som nya tillägg alltid ska samspela med det befintliga. I den mån kraftigt förändrade byggnader kan återställas, så att de bättre smälter in i stadsmiljön, är det av stort värde för bevarandet av gaturummens karaktär.

Omsorgen om att gatumiljön får behålla sin enhetliga karaktär innebär att det nästan alltid är olämpligt att bygga på ett hus med en våning till vid en gata som i övrigt präglas av

lägre hus. För att minska risken för detta kan det övervägas att upprätta en tilläggsplan som upphäver möjligheten att bygga på en våning på småstugor som ursprungligen byggts som envånings hus.

I något fall har det prövats att tillåta rivning och nybyggnad i småstugeområden av riksintresse. Resultatet kan inte betraktas vara lyckat. För att inte förlora stadsmiljöns enhetliga karaktär är det angeläget att ursprunglig bebyggelse i största möjliga utsträckning bevaras mot gatan. Det hindrar inte att eventuella tillbyggnader och förändringar mot gården kan få större variation med olika utförande. Om ett gammalt hus ändå måste ersättas med ett nytt är det viktigt att anpassning sker till den omgivande bebyggelsens skala, placering och material.

Småhusområdena omfattas till största delen av äldre stadsplaner från slutet av 1920-talet

och början av 1930-talet. Planerna ger i regel generösa byggrätter. För Gamla Enskede, Pungpinan, Olovslund och Norra Ängby anger planbestämmelserna att högst en femtedel av tomtens yta får bebyggas. Konsekvenserna om sådana byggrätter utnyttjas fullt ut i hela stadsdelar behöver övervägas och eventuellt kan en begränsning vara nödvändig genom tillägg till gällande detaljplaner. Samtidigt får det inte skapa någon inlåsningseffekt för mindre byggnader.

För Norra Ängby har den gamla stadsplanen kompletterats 1981 genom en tilläggsplan med bestämmelser om att bebyggelsens egenart inte får förvanskas och att eventuella till- och nybyggnader ska anpassas till närbelägna byggnaders karaktär

Den välbevarade radhusbebyggelsen vid Ålstensgatan har mycket stort kulturvärde och bör inte förändras genom om- och tillbyggnader. Gällande detaljplan ger inte heller någon byggrätt utöver själva radhuslängan.

För Södra Ängby gjordes 1995 en ny detaljplan med bestämmelser om markens utnyttjande,

rivningsförbud och skyddsbestämmelser beträffande byggnadernas placering, utformning och utförande.

Gällande detaljplaner för Gamla Enskede, Olovslund och Pungpinan reglerar inte användningen, utom att industriell verksamhet inte är tillåten. Avsikten är emellertid att området ska fortsätta fungera som bostadsområde och inte omvandlas. Vid eventuella bygglövsansökningar för åtgärder med annat syfte kan det bli aktuellt att ta anstånd med beslutet i avvaktan på en planändring med bestämmelser om användningen.

Det kan övervägas att komplettera gällande planer med rivningsförbud för de områden som saknar det. Däremot bedömer stadsbyggnadskontoret att mer långtgående skyddsbestämmelser normalt inte bör utfärdas för enbostadshus. Bevarandet av bebyggelsens ursprungliga stildrag bör i första hand byggas på frivillig grund. Det kan underlättas genom information och råd från kommunen. Möjligen kan kompletterande skyddsbestämmelser om bevarande av radhusens utformning behövas vid Ålstensgatan.

Villor i Södra Ängby 1942.

Foto S G Rosenberg, Stockholms stadsmuseum. Bild hämtad från Stockholmskällan

Skogskyrkogården. Bild Ingrid Johansson, hämtad från Stockholmskällan

Skogskyrkogården

Skogskyrkogården är en unik helhetskomposition från 1900-talet. Kyrkogården är in i minsta detalj utformad med tanken att vara ett stöd för de sörjande. Det av arkitekterna Gunnar Asplund och Sigurd Lewerentz formade samspelet mellan arkitektur och landskap har banat väg för en ny typ av begravningsplats med efterföljare både i Sverige och utomlands.

Skogskyrkogården finns med på Unescos världsarvslista sedan 1994. Världsarvet Skogskyrkogården är ett av 14 världsarv i Sverige. Kyrkogårdsförvaltningen i Stockholms stad ansvarar för att sköta och förvalta Skogskyrkogården⁵.

⁵ Det pågår ett samarbete inom Stockholms stad om Unescos önskemål om en buffertzona till Skogskyrkogården.

Riksantikvarieämbetets motivering av riksintresset:

Begravningsplats som i samspelet mellan arkitektur och parklandskap skapat en ny typ av kyrkogårdsanläggning med många efterföljare inom Sverige och internationellt

Bebyggelseutveckling

En ny byggnad har uppförts genom det krematorium som Johan Celsings arkitektkontor har ritat efter att ha vunnit en internationell tävling 2009. Det nya krematoriet stod färdigt 2013 i skogspartiet öster om det gamla.

Motstående intressen

Skogskyrkogården är 100 ha stor och rymmer cirka 100 000 gravplatser. I dess fem kapell genomförs årligen fler än 2 000 begrav-

ningsceremonier. Skogskyrkogården är därmed en viktig minnesplats ett stort antal människor. Samtidigt är Skogskyrkogården också en av Stockholms stora besöksmål. Vid Allhelgonahelgen kommer tusentals besökare till platsen.

Att tillgodose riksintresset och utveckla staden

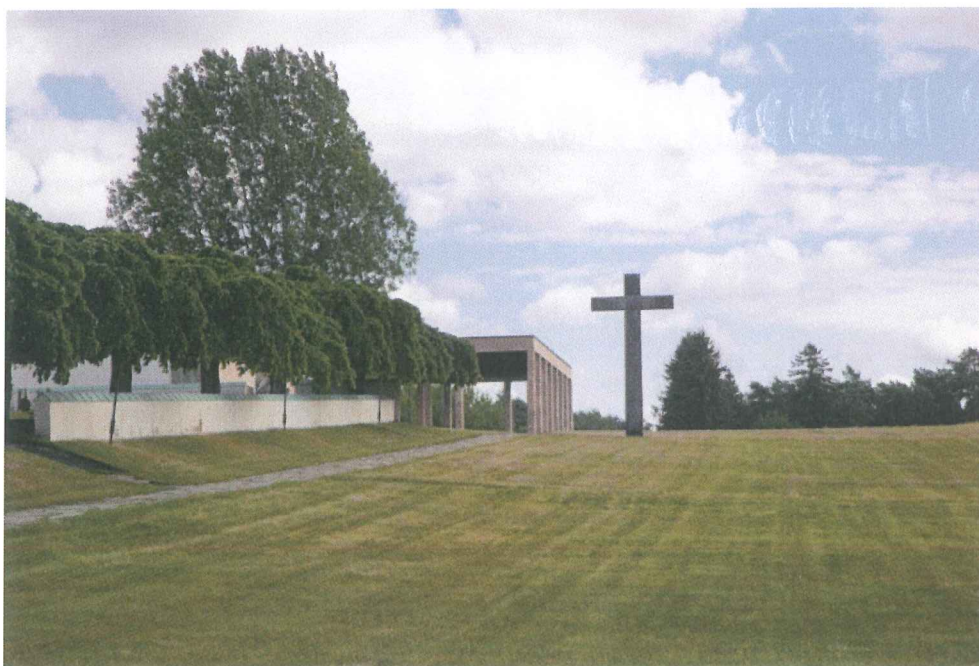
Skogskyrkogården som helhetsmiljö ska bevaras och vårdas. Eventuell nybebyggelse i Skogskyrkogårdens närhet måste visa respektavstånd till kyrkogården. Enstaka kompletterande byggnader av hög arkitektonisk kvalitet som har med Skogskyrkogårdens funktion att göra kan läggas till. Det krävs dock extra omsorg i planerings- och byggprocessen, medverkan av antikvarisk kompetens samt mycket hög arkitektonisk kvalitet.

Påverkan av den visuella upplevelsen ska beaktas i stadsplaneringen när nya höga hus byggs i omgivningarna, ifall de blir synliga från

viktiga platser på Skogskyrkogården. Siktlinjerna på kyrkogården är viktiga – t.ex. vad man ser från Korsets väg och Monumenthallen utanför Heliga Korsets kapell, från Meditationslundan eller från Sju Brunnars väg sederut osv.

Projekt i näromgivningen som kan innebära påverkan av omgivningsbuller på Skogskyrkogården ska beaktas i stadens planering. Nyetableringar som alstrar störande ljud är inte lämpliga.

Tillgängligheten till Skogskyrkogården ska beaktas i stadens planering.

Skogskyrkogårdens entrélandskap.

Bild: Ingrid Johansson, hämtad från Stockholmskällan

Seriebyggda smalhus LM-staden från 1030- och 1940-talen. Bild:SBK/flygfoto

LM-staden och Telefonfabriken i Midsommarkransen

I riksintresseområdet ingår arbetsplatsområdet i kvarteret Telefonfabriken och smalhusbebyggelsen mellan LM Ericssons väg, Kransbindarvägen och Telefonvägen.

LM Ericssons telefonfabrik var en storskalig industrianläggning som bestod av ett stort antal byggnader för olika funktioner, uppförda mellan 1938 och 1974. Internationell inspiration hämtades från industriella mönsteranläggningar med ljusa, rymliga och effektivt funktionella lokaler, som t.ex. Siemenstadt i Berlin. Den intilliggande LM-staden, med funktionalistiska bostadshus, uppfördes i huvudsak för fabriken arbetare. Området skulle genomsyras av en omsorg om de anställda på ett sätt som rimmade med både folkhemstanken och funktionalismens framtidstro. LM Ericsson anläggning bildar en stad i staden, skapad och präglad av 1900-talets svenska industriella utveckling. Den stora anläggningen är fortfarande väl synlig i stadslandskapet. Bostadsbyggelsen består av korta smalhus i

tre våningar med cirka 1000 lägenheter från 1938-46. Byggnaderna ligger fritt i den kupeade terrängen med natur inpå husen. De följer terrängen och har placerats enhetligt i riktning nordost-sydväst. En planbestämmelse i den ursprungliga detaljplanen reglerar att varje lägenhet ska ha minst ett rum med di-

Riksantikvarieämbetets motivering av riksintresset:

På 1930-talet etablerades L.M. Ericssons fabriksanläggning i den västra delen av Midsommarkransen. Anläggningen var mycket modern för tiden och i nära anknytning till fabriken byggdes ett enhetligt bostadsområde med flerbostadshus. Fabriken och bostadsområdet speglar funktionalismens och 1930-talets strävan inom arkitektur och planering med bostadssociala ambitioner.

rekt solljus från söder. Inom bostadsområdet fanns också medborgarhus och annan service.

Bebyggelseutveckling

Smalhusområdet är i huvudsak välbevarat med en tidstypisk karaktär. Under 2000-talet kompletterades med ett nytt bostadshus intill vårdhemmet Rosengården från 1960-talet. Något senare kompletterades området med ytterligare ett lamellhus för studentbostäder vid Valborgsmässövägen i smalhusområdet. Det tilläts bli bredare men utformades med smalare gavlar, för att smälta in bättre. Nya bostadsområden har också tillkommit i näromgivningarna till smalhusområdet.

Den ursprungliga verksamheten vid industrin har upphört och områdets ursprungliga funktion som renodlad fabriks- och kontorsmiljö med tillhörande bostäder finns inte kvar. Den kulturhistoriska kontinuiteten har därmed rubbats när det gäller funktionen. Samtidigt har karaktären av ett område med både bostäder och arbetsplatser kunnat bibehållas, bland annat genom Konstfacks etablering.

Motstående intressen

Telefonplan är enligt Översiktsplan 2010 Pro-menadstaden ett stadsutvecklingsområde som

är på god väg att bli en mångfunktionell del av det centrala Stockholm.

Området är idag inne i en mycket stor omvandling som väntas pågå till 2016. Det omfattas av ett pågående programarbete för stadsdelarna Aspudden och Midsommarkransen. Visionen för området vid Telefonplan handlar om kreativa verksamheter, skaparanda och idérikedom. Konstfack etablerades här 2004. Tretusen femhundra nya lägenheter har byggts eller är på gång i stadsdelen. Antalet arbetsplatser ska fördubblas till totalt 6000. Delar av omvandlingen sker i nära anslutning till riksintresseområdet. En cirka 200 meter hög byggnad planeras i kvarteret Timotejen nära Södertäljevägen E4/E20. Där finns också LM Ericssons huvudkontor som ska omvandlas till studentbostäder. Ytterligare kompletteringsbebyggelse planeras. Även i kvarteret Tvåflingan planeras flera hundra nya bostäder. Planeringen för det riksintressanta

arbetsplatsområdets omvandling innebär avvägningar mellan möjligheterna att använda befintliga byggnader för nya verksamheter, ekonomiska förutsättningar, behovet av nya bostäder och kulturhistoriska hänsyn. Rivningar har genomförts eller är på gång. Andra byggnader planeras att återanvändas som värdefulla inslag i den nya stadsmiljön när området kompletteras med fler bostäder.

Att tillgodose riksintresset och utveckla staden

LM staden är ett intressant exempel på möjligheterna att förena omvandlingen av ett stadsutvecklingsområde med kulturvärden av riksintresse. Smalhusområdet har bedömts vara särskilt känsligt för förändringar och där har omvandlingen nästan helt begränsats till omgivningarna. Arbetsplatsområdet med storskalig bebyggelse har bedömts vara mer tåligt och även nödvändigt att utveckla, eftersom det förlorat sin tidigare funktion. Platzens särart och kulturvärden har använts som en värdefull utgångspunkt för omvandlingen från L M Ericssons fabriks- och kontorsmiljö till en ny stadsmiljö med nya verksamheter och inslag av bostäder. För att klara detta och främja en sociokulturell hållbarhet i området bör kulturvärdena definieras både av experter

och av olika grupper av medborgare. Arbetet med att ta fram antikvariska analyser och konsekvensbedömningar behöver fortsätta. Analyserna behöver vara pedagogiska planeringsunderlag som kan inspirera i gestaltungsarbetet. Ett helhetsgrepp bör utvecklas för hela stadsområdet och olika detaljplanprojekt samordnas med avseende på konsekvenserna för kulturmiljön.

För arbetsplatsområdet gäller ett stort antal nya detaljplaner från 2000-talet som reglerar bevarande och förändringar. De befintliga industribyggnaderna har i större eller mindre grad byggts om, men gestaltningen är i huvudsak bevarad, inklusive många betydelsefulla byggnadsdetaljer. Bevarade ursprungliga byggnadsdetaljer bidrar till människors upple-

velse av de höga värdena och är därför viktiga att fortsätta att värna. Smalhusområdet omfattas i huvudsak av en äldre stadsplan, Pl1986A, från 1938. Den reglerar byggrätter relativt detaljerat genom bestämmelser om byggnadshöjd, våningsantal och så kallad prickmark som inte får bebyggas. Smalhusstaden är en enhetlig och särskilt värdefull miljö där det är viktigt att undvika ny bebyggelse mellan smalhusen. Den enkla och funktionella arkitektoniska form som präglar LM-stadens

bostadsbebyggelse med enkla fasader utan balkonger och förgårdsmark har stort värde genom att de berättar om en tidstypisk stadsmiljö.

Sambandet mellan det gamla fabriksområdet och LM-stadens bostadsbebyggelse är angeläget att ta tillvara som en tillgång i planeringen. Det historiska och funktionella sambandet mellan arbetsplatserna och bostäderna är viktigt för att man ska förstå områdets historia.

Konstfack flyttade 2004 från Valhallavägen till ombyggda fabrikslokaler i LM Ericssons f.d. industriområde vid Telefonplan. Bild: SBK/Lennart Johansson.

Terrashus i Gröndal. Bild: Holger Ellgaard cc Creative Commons, Wikipedia

Gröndal

Riksintresset består av två särskilt värdefulla delområden. Det ena omfattar en rest av Gröndals villastad. Av ett hundratal självbyggda arbetarvillor med en- och tvårumslägenheter från omkring 1910 är tolv kvar i delar av kvarteren Taljan och Blocket. De är av riksintresse och utgör en unik rest av en tidstypisk bebyggelse från 1900-talets första årtionden. Det andra delområdet omfattar kvarteren Akterspegeln och Galjonsbilden i centrala Gröndal med stjärnhus, terrasshus och punkt-hus. Det är ett område med banbrytande bostadsarkitektur från 1950-talet och hör till en av efterkrigstidens främsta arkitektoniska insatser på bostadsbyggandets område.

Riksantikvarieämbetets motivering av riksintresset:

- a. Bostadsområde i norra Gröndal med stora självbyggda s.k. hyresvillor som speglar en för 1900-talets början tidstypisk arbetar-bebyggelse, direkt betingad av industri-samhällets framväxt.
- b. Bostadsområde i centrala Gröndal, uppfört 1944-52, som med sina epokgörande nya bostadstyper och husformer blev en viktig förebild för svenskt och internationellt bostadsbyggande under efterkrigstiden.

Bebyggelseutveckling

De två delområdena av riksintresse berörs inte av några planerade förändringar. De enkla arbetarvillorna rustades under 1980-talet till modern standard.

Motstående intressen

Inga nämnvärda konflikter mellan olika intressen finns i dagsläget i eller i nära anslutning till de båda riksintresseområdena. Bullret från Essingeleden är ett problem i område

Tvärspårvägen i centrala Gröndal.

Bild: SBK/Lennart Johansson

Att tillgodose kulturvärden och utveckla stadsmiljön

Bebyggelsen utgör en kulturhistoriskt särskilt värdefull stadsmiljö. Inom riksintresseområdena är det inte aktuellt med några tillägg av ny bebyggelse. Den befintliga bebyggelsen omfattas av det allmänna förvanskingsförbudet enligt PBL 8:13. Vid planändringar bör

detaljplanerna kompletteras med skyddsbestämmelser.

Enklaven med resten av Gröndals villastad på Utkiksbacken bör bevaras intakt med sitt höga läge uppe på berget.

Blocket 27 i Gröndal.

Bild från Stockholmskällan/Simon Sobczyk

Invigning av Årsta Centrum den 1 november 1953. Bild från Stockholmskällan/upphovsman okänd.

Årsta centrum

Riksintresseområdet Årsta centrum omfattar Årstaplan med omgivande fastigheter samt del av kvarteret Örbacken.

Årsta centrum invigdes 1953. Det är det första exemplet i Sverige på ett stadsdelscentrum med engelska stadsplaneidéer om grannskapsenheter och Community Centers som förebild. Den nya stadsdelens centrum skulle fungera som en kommersiell, social och kulturell mötespunkt för stadsdelens invånare. Kring torget, Årstaplan, grupperades medborgarhus med bibliotek och teater, biograf, mödravårds-, tandläkar- och läkarmottagningar samt affärer och bostäder. Torget ger en stark rumskänsla tack vare byggnadernas gruppering och den låga skalan. Inget hus är högre än tre våningar. För att locka folk till centrum försågs fasaderna med spektakulära, nonfigurativa målningar.

Riksantikvarieämbetets motivering av riksintresset:

Bostadsområde i form av stadsdelscentrum, invigt 1953, som utgör ett av landets tidiga exempel på en s.k. grannskapsenhet, med "torget som vardagsrum". En kommersiell, social och kulturell mötespunkt för alla åldrar, som utgjort en viktig förebild för svenskt förortsbyggande under efterkrigstiden.

Bebyggelseutveckling

Den ursprungliga bebyggelsen är välbevarad. Årsta centrum har också lyckats behålla en del av sin roll som träffpunkt. Medborgarhuset drivs idag som Årsta Folkets Hus och Teater med konserter, filmvisningar, teater, mötesverksamhet och andra arrangemang. En del service har finns kvar vid torget.

Norr om torget har ny bostadsbebyggelse uppförts på ett tidigare obebyggt bergsparti under 1990-talet samt genom ett nytt lamellhus vid Hjälmarsvägen under 2000-talet

Motstående intressen

Årsta centrum har mycket stora kulturvärden att bevara. Samtidigt behöver de vägas samman med behov av förändringar för att hålla kvar platsen som en levande service- och träffpunkt för stadsdelen.

Att stadsdelen Årsta förtätas med fler bostäder kan underlätta att behålla service och stärka Årsta centrumets betydelse i stadsdelen.

Att tillgodose kulturvärdena och utveckla stadsmiljön

Årsta centrum har stort kulturhistoriskt värde som bör värnas i sin helhet—både när det gäller byggnadsdetaljer, material, färg och konstnärlig utsmyckning. Hanteringen av själva torgytan bör också ske med hänsyn till helheten.

Årsta centrum omfattas av en detaljplan, Dp 8253, från 1990 som innehåller rivningsförbud och starkt kulturskydd för både bebyggelse och torgytor.

Vällingby Centrum. Bild: SBK/Lennart Johansson

Vällingby och Råcksta

Vällingby anlades på 1950-talet i ett vackert kulturlandskap från järnåldern. Vällingby och Råcksta blev experimentverkstad för den nya ABC-tankens med *arbetsplatser, bostäder och centrum* i samma område. Ambitionen var att skapa en förstad med hög grad av självförsörjning. Vällingby kom att få stor internationell uppmärksamhet som en mönsterförort längs en nyanlagd tunnelbanesträckning. De sociala och arkitektoniska ambitionerna var höga.

Vällingby centrum stod klart 1954 och har en låg bebyggelse med en tydlig 1950-talsprägel när det gäller färg-, form och materialverkan. Centrum omges av bostäder i karaktärsstarka, olikformade grupper. En krans av höghus i tio våningar omger Vällingby centrum. Huvuddelen av bostäderna är dock belägna i trevåningshus med trafikskyddade innergårdar. Här finns också mindre grupper av punkthus, runda hus och terrasshus. Längre bort från centrum finns kvarter med villor och radhus. En enhetlig skala karakteriserar de skilda bebyggelsegrupperna, utan solitärer och enskilda landmärken.

De kulturhistoriska värdena finns bland annat beskrivna i *Alla tiders Stockholm* (2014).

Riksantikvarieämbetets motivering av riksintresset:

Efterkrigstidens ideala förortsmiljö, uppbyggt som en självförsörjande förort längs tunnelbanan på grundval av idén om den s.k. ABC-strukturen (Arbetet-Bostad-Centrum). Förebild för planering, gestaltning och socialt program för bostadsområden i Sverige och internationellt.

Bebyggelseutveckling

Efter 1960-talet har folkmännen i Vällingby-Råcksta minskat kraftigt och är idag knappt 15000 invånare. Att upprätthålla ABC-stadstanken med lokal balans mellan bostäder, arbete och centrum har varit svårt på grund av ändrade demografiska förhållanden i området, Vattenfalls utflyttning, konkurrerande externa köpcentrum etc. En del lokaler för handel i Vällingby centrum, t.ex. delar av Kfem-huset, står i dag outnyttjade.

Den större delen av bebyggelsen är fortfarande från före 1960. En del förändringar har dock skett i området de senaste decennierna. På tomma tomter vid Kirunagatan och Lyckselevägen byggdes bostadshus åren kring 1990 och ett seniorboende har tillkommit vid Skattegårdsvägen. Kompletteringsbebyggelse har på senare tid genomförts i ringen av höghus kring Vällingby centrum. Ett nära samarbete har funnits mellan stadsbyggnadskontoret och Stockholms stadsmuseum kring förändringarna i området. En rad antikvariska utredningar och konsekvensbedömningar har genomförts vilket innebär att Vällingbys kulturvärden finns väl belysta.

Vällingby centrum förföll under 1980-och 1990-talen och byggdes därför om 2004-2008. I centrum gjordes åtgärder för att återställa byggnadsdetaljer som t.ex. vingformade skärmtak, armaturer under taken, mosaikfasader, fönsteromfattningar och skyltar. På biografen Fontänens (byggnadsminne) fasader har husägaren, Svenska Bostäder, med hjälp av konservator restaurerat inte bara mosaiken utan också skyltskåpen av aluminium som hör till byggnadens tidstypiska karaktärsdrag. Samtidigt har storskaliga nya tillägg i form av ett nytt glastak över en av gångarna adderats och ny bebyggelse, t.ex. det internationellt uppmärksammade Kfem-huset, ritad av Gert Wingårdh, med ytterligare ytor för handel.

Redan när Vällingby byggdes var det svårt att locka arbetsplatser till området. Det fåtal som flyttade dit lokaliserades i huvudsak vid centrum, i Räcksta och i Johannelunds industriområde. Omvandlingen av Vattenfalls byggnader i Räcksta till bostäder har inneburit noga genomförda avvägningar mellan att bevara kulturhistoriska och arkitektoniska uttryck i bebyggelsen och att skapa fungerande bostadsmiljöer. Det har inneburit ca 1200 nya bostäder i området, samtidigt som ett stort antal arbetsplatser gick förlorade.

Motstående intressen

Att Vällingby är utpekad som en tyngdpunkt enligt översiktsplanens strategi, *Satsa på attraktiva tyngdpunkter*, kan innebära att Vällingbys utveckling tar ny fart, att folkmängden ökar, att stadsdelens centrum stärks och fler arbetsplatser skapas. Avsikten är att komplet-

Biografen Fontänen i Vällingby.

Bild SBK/Lennart Johansson

tera med fler attraktiva bostäder och att utveckla mångsidiga stadsmiljöer i tyngdpunkterna. Enligt rapporten *Bostadspotential Stockholm* (2014) föreslås cirka 8000 nya bostäder i området Hässelby-Vällingby fram till 2030. En betydande del av dessa behöver lokaliseras till Vällingby-Räcksta, vilket kan komma att påverka kulturmiljön i riksintresset. Genom Förbifart Stockholm beräknas Vällingby få en förbättrad regional tillgänglighet med starka samband till Skärholmen och Barkarby-Jakobsberg. Bergslagsvägen kan, enligt översiktsplanen, få en mer stadsmässig karaktär där kompletteringsbebyggelse ska prövas, utan att förändra karaktären av huvudväg.

Samtidigt är Vällingby-Räcksta ett område av riksintresse för kulturmiljövården, vilket inte är okomplicerat att hantera. Stadsdelen har en klart avläsbar struktur med bebyggelse i tydligt definierade grupper med enhetlig karaktär. År 2009 upphävde länsstyrelsen en antagen plan för område vid kvarteren Kulspetspennan och Stenografen i Räcksta. Två punkthus hade placerats så att de innebar en markant brytning mot områdets övergripande planidé. Byggnadsstrukturen i området anses vara värdebärande för det kulturhistoriska värdet.

Att tillgodose kulturvärdena och utveckla stadsmiljön

För att värna den övergripande idén om ABC-staden krävs medvetna avvägningar mellan bebyggelseutvecklingen och de kulturhistoriska värdena i och intill riksintresseområdena. Struktur och helhetsmiljö i riksintresset Vällingby-Råcksta ska, enligt översiktsplanen, bevaras. Det innebär dock inte stopp för utveckling, men nya tillägg i stadsdelen bör ha samma höga kvalitet som ursprungsbebyggelsen. Stadsbyggnadskontoret bedömer att Vällingby-Råckstas särprägel kan vara en tillgång som gör stadsdelen extra attraktiv som en utvecklad tyngdpunkt i staden.

Den ursprungliga, mycket medvetet formade planstrukturen, med det låga Vällingby centrum omgivet av en zon med punkthus om högst elva våningar, lägre flerbostadshus och i utkanten radhus och småhus är fortfarande intakt och klart avläsbar. Vissa förtätningar har skett genom åren, grundade på noggrann analys av platsen och med stor hänsyn till den ursprungliga bebyggelsestrukturen och dess samspel med landskapet. Förslag till kompletteringsbebyggelse inom riksintresseområdet behöver särskilt bedömas i relation till planstrukturen.

Ytterligare kompletteringsbebyggelse i stor skala bedöms svårt att genomföra inom riksintresseområdet utan att viktiga karaktärsdrag i bebyggelsen skadas. Den omvandling som skett i Vällingby visar dock att en stegvis för-

nyelse av centrum och omgivande bostadsområden kan genomföras samtidigt som unika kulturhistoriska värden tillgodoses. Det gäller att anpassa kompletteringsbebyggelsen så att den till volym, placering och uttryck inte bryter strukturen med de enhetliga bebyggelsegrupperna. Ny mer omfattande kompletteringsbebyggelse kan prövas i riksintresseområdets nära omgivningar. Med anledning av att området är utpekad som en tyngdpunkt behöver kulturmiljö- och landskapsanalyser tas fram som beskriver handlingsutrymmet för förändringar. Sådana underlag behövs för att undvika misstag genom så kallad frimärksplanering.

Trots ombyggnader och omfattande tillägg i Vällingby Centrum efter 1950-talet består den ursprungliga strukturen. De olika årsringarna i centrums utveckling är klart avläsbara och bör bevaras. De flesta bostadshusen har kvar sin ursprungliga putsfasad. Många balkongplattor av betong har måst bytas och Svenska Bostäder har försökt göra utbytta detaljer så lika originalet som möjligt. Ambitionsnivån för förvaltningen av området är hög. I området finns många av 1950-talets typiska byggnadsdetaljer drivna till stor konstnärlighet i plats-specifik utformning. Stadsmuseet har gjort en inventering i området där dessa värden beskrivs. I planering och bygglov enligt PBL bör sådant underlag beaktas så att kulturvärdena bevaras.

Kunskaps- och planeringsunderlag

Stadsbyggnadsnämnden har ansvar för planering och byggande enligt PBL. I detta ingår att ta ställning till hanteringen av kulturvärdena i såväl översikts- och områdesplanering som i detaljplanering och vid bygglovgivning. Både stadsmuseet och Rådet för Stockholm skönhet är viktiga remissinstanser för plan- och bygglovsärenden när det gäller kulturvärdena.

Värdefulla planerings- och kunskapsunderlag:

Promenadstaden, översiktsplan för Stockholm som antogs 2010.

Arkitektur Stockholm, en övergripande strategi för stadens gestaltning, förväntas antas som ett tematiskt tillägg 2014.

Den gröna promenadstaden, en strategi för utveckling av Stockholms parker, förväntas antas som ett tematiskt tillägg till översiktsplanen 2014.

Översiktsplanen om Kungliga nationalstadsparken innehåller gällande mål och vägledningar för att värna och utveckla det historiska landskapet.

Stockholms byggnadsordning revideras för närvarande. Det kommer att bli ett viktigt planeringsunderlag när det gäller synen på de stockholmska särdragen och stadsbyggnadskarakterna.

Vägledningar om t.ex. balkonger, vindsinredningar, påbyggnader eller tillbyggnader tas fram löpande och beslutas av stadsbyggnadsnämnden.

Stadsmuseets klassificeringskarta: Stadsmuseet har i rollen som stadens expertorgan för kulturhistoriska frågor till uppgift att klassificera stadens byggnader. Stadsbyggnadskontoret använder klassificeringskartan som ett kunskapsunderlag i relation till PBL- beslut i stadsbyggnadsnämnden.

Boken Alla tiders Stockholm ges ut våren 2014 av länsstyrelsen i Stockholm. Den är ett kunskapsunderlag som beskriver de kulturhistoriska värdena i de elva områdena av riksintresse för kulturmiljövården. Stockholms stadsmuseum har bistått genom att aktualisera texterna i *Tidernas Stockholm* (1990).

Områdesspecifika kulturmiljöanalyser tas fram som ett av många olika underlag i samband med upprättandet av program för områdesplanering.

Platsspecifika kulturmiljöanalyser och antikvariska konsekvensbedömningar som genomförs vid framtagande av detaljplaner.

Referenser

Arkitektur Stockholm. Strategier för stadens gestaltning. Förslag till tillägg till översiktsplanen i Stockholm. Antagen av stadsbyggnadsnämnden 14 november 2013.

Alla tiders Stockholm. Riksintressen för kulturmiljövården. Länsstyrelsen Stockholm, Stockholmia förlag (2014).

Bostadsförsörjning och riksintressen SOU 2014:59. Miljödepartementet.

Hantering av riksintressen. Sveriges Kommuner och Landsting 2010.

Kulturmiljövårdens riksintressen. I allas intresse. Riksantikvarieämbetet 2012.

NFS 2005:17 Naturvårdsverkets allmänna råd om påtaglig skada (till 3 kap. 6 § stycket miljöbalken).

Promenadstaden Översiktsplan för Stockholm. Antagen av kommunfullmäktige 15 mars 2010.

Promenadsstadens Översiktsplan för Stockholm. Bilaga: Riksintressen enligt miljöbalken. Redovisning av miljö- och riskfaktorer. Stockholms stad, stadsbyggnadskontoret. Antagen av kommunfullmäktige 15 mars 2010.

Rekommendation om det historiska urbana landskapet. Antagen av Unescos generalkonferens 10 november 2011.

Riksintressen: Nationella värden och möjligheter. Boverket 2013.

Statens hantering av riksintressen – ett hinder för bostadsbyggande RIR 2013:21. Riksrevisionen 2013.

Stockholms byggnadsordning. Ett förhållningsätt till stadens karaktärsdrag. Utdrag ur Stockholms översiktsplan 1999.

Stockholmskällan är en databas med 30.000 fotografier m.m. Den drivs av Stockholms stad och finns på www.stockholmskallan.se

Tidernas Stockholm. Kulturmiljöer av riksintresse. Stockholms stadsmuseum 1990.

Översiktsplan 1999 Stockholm. Antagen av kommunfullmäktige 29 maj 2006.

Översiktsplan för Nationalstadsparken. Stockholmsdelen. Antagen av kommunfullmäktige 20 april 2009.